

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԾԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

ՏԱՐԱԾՔՆԵՐ

ԱՆԿՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2005

9(47.925)

Վ 71

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՓԱՆՍՏԱԿԱՆՆԵՐ, ՏԱՐԱԾՔՆԵՐ, ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

3540

ՆԱԻՐԻ
ԵՐԵՎԱՆ
2005

ՀՏԴ 325
ԳՍԴ 66.3 (2Հ)
Մ 710

Միմասյան և ուրիշներ
Մ710 Ղարաբաղյան հակամարտություն: Փախստականներ, տարածքներ, անվտանգություն/ Ս. Միմասյան, Մ. Աղաջանյան, Է. Ասատրյան - Եր.: Նաիրի, 2005 112 էջ: Տպաքանակը՝ 1100:

Ղարաբաղյան հակամարտություն
Փախստականներ, տարածքներ,
անվտանգություն

Հեղինակներ՝

Մերգեյ Միմասյան, Հայ-ռուսական պետական համալսարանին առընթեր Հարավային Կովկասում ինտեգրացիայի և անվտանգության հարցերի գիտահետազոտական կենտրոնի տնօրեն, քաղաքագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու

Միխայիլ Աղաջանյան, Հայ-ռուսական պետական համալսարանին առընթեր Հարավային Կովկասում ինտեգրացիայի և անվտանգության հարցերի գիտահետազոտական կենտրոնի գիտաշխատող, իրավաբան-միջազգայնագետ

Էլենուրա Ասատրյան, «Որակի համընդհանուր դեկավարման աջակցության» հասարակական կազմակերպության նախագահ, որակի կառավարման համակարգերի փորձագետ, աուդիտոր

Նախատեսված չէ վաճառքի համար

Սույն աշխատությունը նախատեսված է ՄԱԿ-ի, ԵԱՀԿ-ի, ՆԱՏՕ-ի, ԱՊՀ-ի, ԵՄ-ի տարբեր կառույցներում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորման գործընթացում ներգրավված մասնագետների օգտագործման համար: Այն օգտակար ձեռնարկ կհանդիսանա նաև ղարաբաղյան հիմնահարցով զբաղվող փորձագետների և քաղաքական գործիչների համար:

Աշխատության հրապարակմանն աջակցել են հայազգի մեկենասներ

Տիգրանուհի Ռուսինյանը և Էդմոնդ Ռուսինյանը:

Աշխատությունը հրապարակվել է «Որակի համընդհանուր դեկավարման աջակցության» հասարակական կազմակերպության նախաձեռնությամբ:

Մ-0803010413-2005
705(01)2005

ԳՍԴ 66.3(2Հ)

ISBN 5-550-01421-1

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՓԱՆՍՏԱԿԱՆՆԵՐ, ՏԱՐԱԾՔՆԵՐ, ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ղարաբաղյան հարցը, ծագելով որպես ազգի կոլեկտիվ ինքնորոշման և սեփական ճակատագիրը տնօրինելու իրավունքն իրականացնելու կապակցությամբ առաջացած հակամարտություն, անցնելով տվյալ իրավունքի ռազմական պաշտպանության փուլը, կարող է լուծվել միայն շարունակելով իր մարդկային (*մարդասիրական*) չափումը: Մարդասիրական չափման մեջ ղարաբաղյան խնդրի լուծումը պետք է հանդիսանա այն հիմնական նպատակը, որին պետք է ձգտել, այդ այն դեպքում, երբ խնդրի այլ՝ ռազմաքաղաքական և սոցիալտնտեսական չափումները՝ գտնվելով բացառիկ և ուղղակի կախվածության մեջ հակամարտության մարդասիրական չափումներից, հանդիսանում են անանցյալ գործոններ: Ընդ որում, ղարաբաղյան հակամարտության (*որի ներկայիս փուլը սկսվեց մարդասիրական աղետով՝ Բաքվում և Սումգայիթում հայերի զանգվածային սպանություններով և ցեղասպանությամբ, ինչպես նաև 1988-1990 թվականներին նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի (Ադրբ. ԽՍՀ) շուրջ 500 հազար հայազգի քաղաքացիների հետագա էթնիկ գտնումներով, տեղահանմամբ և վտարմամբ*) ցանկացած լուծում առաջին հերթին պետք է ենթադրի արդարության վերականգնում և մարդկանց պատճառած բարոյական և նյութական վնասների փոխհատուցում: Հակամարտության լուծման գործընթացի մեջ ներգրավված բոլոր կողմերն անպայմանորեն պետք է հաշվի առնեն հակամարտությունից

առավել տուժած անձանց համար արդարության լիակատար վերականգնման հանգամանքը: Սույնով, մարդասիրական աղետով սկսված դարաբաղյան հակամարտությունն արդարացիորեն կկարգավորվի՝ հենց մարդասիրական չափման մեջ և միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների և նպատակների համապատասխան ¹:

Կոնկրետ ռազմաքաղաքական և սոցիալտնտեսական բաղկացուցիչներից կազմված առկա իրական վիճակը պահանջում է հակամարտության «մարդասիրական չափում» հասկացության պարզաբանում և լուսաբանում: Եթե հակամարտության ռազմաքաղաքական և սոցիալտնտեսական տեսանկյունից ձևավորվել է բավականին կայուն իրավիճակ (*այլ կերպ ասած, հակամարտող կողմերի միջև՝ ի դեմս Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) և Ադրբեջանական Հանրապետության (ԱՀ) ռազմաքաղաքական և, առավել ևս, սոցիալտնտեսական փոխազդեցությունը գործնականում ամբողջովին բացակայում է*), որը, սակայն, հակամարտության հետագա դինամիկայի նկատմամբ իր մեջ կրում է «փակուղայնության» որոշակի տարր, ապա տվյալ ստեղծված իրա-

¹ ՍԱԿ-ի Կանոնադրության, 1-ին Հոդվածի համաձայն. «Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունն ունի հետևյալ նպատակները.

1. Պահպանել միջազգային խաղաղությունը և անվտանգությունը... արդարության և միջազգային իրավունքի սկզբունքների համապատասխան, խաղաղ միջոցներով իրականացնել միջազգային այնպիսի վեճերի կամ իրավիճակների հարթում և լուծում, որոնք կարող են հանգեցնել խաղաղության խախտման...»:

վիճակից ելքը պետք է որ լինի նշված «փակուղայնության» հաղթահարումը՝ առաջ տանելով դարաբաղյան հակամարտության մարդասիրական չափման նախաձեռնությունները:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է հստակեցնել, որ պետությունների ղեկավարների և արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների մակարդակներով Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) և ԱՀ-ի միջև տեղի ունեցող դիպվածային բնույթ կրող շփումները չեն կարող իրենց մեջ պարունակել կարգավորման ընդգրկուն ներուժ, ընդ որում, տվյալ դրույթը հասկապես բնութագրական է և դա վերագրում ենք հակամարտության մարդասիրական կողմին, քանի որ.

1. ՀՀ-ն և ԱՀ-ն կարող են այսպես թե այնպես պայմանավորվել ռազմաքաղաքական հարցերի շուրջ, ինչը կարող է որոշակի կշիռ ունենալ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության համար, սակայն խիստ ռազմական տեսանկյունից տվյալ միտքը թուլանում է իր որոշակի սահմանափակությամբ, քանի որ իրականում, դարաբաղյան ուղղությամբ ճակատային գիծը հիմնականում վերահսկվում է Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության բանակի կողմից,

2. ՀՀ-ն և ԱՀ-ն կարող են որոշակի պայմանավորվածություններ ունենալ սոցիալտնտեսական ուղղությամբ և դա սկզբունքային նշանակություն կունենա Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության հետագա գործողությունների համար, սակայն.

3. ՀՀ-ն և ԱՀ-ն չեն կարող պայմանավորվել հակամարտության մարդասիրական և այլ խնդիրների շուրջ այն մասով, որը լիովին գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վարությամբ (մասնավորապես, ՀՀ-ն չի կարող պատասխանատվություն կրել ԼՂՀ-ի և ԱՀ-ի միջև հակասությունների կարգավորման, այդ թվում նաև Հայաստանի սահմանների շրջանակներից դուրս գտնվող հակամարտության հետևանքների համար):

Հակամարտության մարդասիրական խնդիրների ամբողջությունն, առաջին հերթին, փախստականների և բռնի տեղահանվածների հարցն է, այդ անձանց քաղաքացիության խնդիրը և համապատասխանաբար, կոնկրետ մարդու իրավաքաղաքական կապի խնդիրն է միջազգային իրավունքի այս կամ այն սուբյեկտի հետ՝ ի դեմս ինքնիշխան պետության: Տվյալ հարցն ունի բացառիկ կարևորություն ոչ միայն այն պատճառով, որ խոսքը գնում է տասնյակ և հարյուր հազարավոր մարդկանց մասին, որոնք ըստ էության դարձել են հակամարտության հիմնական զոհերը, այլև այն պատճառով, որ այն հանգամանքից, թե ինչպես կլուծվի նրանց ճակատագիրը և կապահովվի նրանց նորմալ և անվտանգ կենսագործունեության իրավունքը, կախված է հետագայում հակամարտության հնարավոր կարգավորման ձևաչափից:

Երբ խոսվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վրա ՀՀ-ի և ԱՀ-ի միջև մարդասիրական չափման մեջ փոխադարձ

պայմանավորվածությունների չտարածման մասին, կամ առավել ևս, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գործողությունների վրա նշված ոլորտում միջազգային իրավունքի այլ սուբյեկտների որոշումների չտարածման մասին, ապա հաշվի է առնվում այս կամ այն պետության հետ կոնկրետ անձի ունեցած իրավաքաղաքական կապի բացառիկ բնույթը: Եթե անձը հանդիսանում է փախստական, ապա տվյալ իրավաքաղաքական կապը գոյություն ունի իր և իր «տարագրման» ու իրեն «ընդունող» պետության միջև, եթե անձը հանդիսանում է բռնի տեղահանված, ապա տվյալ իրավաքաղաքական կապը գոյություն ունի իր և այն պետության միջև, որի տարածքով անձը ստիպված է եղել տեղաշարժվելու, իսկ եթե անձը հանդիսանում է քաղաքացի, ապա տվյալ իրավաքաղաքական կապը գոյություն ունի բացառապես իր և իր քաղաքացիության պետության միջև: Բոլոր երեք դեպքերում էլ, հատկապես եթե բոլոր երեք կարգավիճակների անձինք (*փախստական, բռնի տեղահանված, քաղաքացի*) «դրսևորվում են» առկա հակամարտության կապակցությամբ կամ դրա նկատմամբ, դժվար չէ համոզվել, որ կարգավիճակների գլխավոր նպատակը միջազգային իրավունքի այն սուբյեկտի պաշտպանական ներուժի տարածումն է անձի վրա, որի հետ նշված անձը գտնվում է իրավաքաղաքական կապի մեջ: Այլ խոսքով ասած, անվտանգության խնդիրը միշտ ունի իր տեսանկյունների կապությունը մարդասիրական չափման մեջ (*հատկապես մարդու*

իրավունքների և ազատությունների հիմնարար պաշտպանության տեսանկյունից), իսկ հակամարտության ժամանակ և հետևողականության իրավիճակում առանձնահատուկ հստակությամբ առաջին պլան է մղվում:

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման վրա ազդեցության համատեքստում, հաշվի առնելով փախստականների և «ներքին տեղաշարժված անձանց» (ՆՏԱ) խնդրի կարևորությունը, անհրաժեշտ է նախառաջ պարզաբանել որոշ դրույթներ և սահմանումներ, որոնք՝ ելնելով ստորև բերված պնդումներից, առավել մանրամասնորեն կդիտարկվեն սույն աշխատության մեջ:

1. ՀՀ-ի և ԱՀ-ի միջև փոխհարաբերություններում փախստականների խնդիրը Ադրբ. ԽՍՀ-ից Հայկական ԽՍՀ (ՀԽՍՀ) փախստականների խնդիրն է և՛ հակառակը: Սակայն այստեղ կարևոր է հաշվի առնել Ադրբ. ԽՍՀ-ից հայ փախստականների (*խոսքը գնում է մոտավորապես կես միլիոն մարդկանց մասին*), որոնք տեղահանվեցին այդ հանրապետությունից 1988-1990 թվականներին և 1989-1990 թվականներին ՀԽՍՀ-ն լքած ադրբեջանցի փախստականների կարգավիճակների անհամաչափականությունը (*ըստ հիմնական միջազգային-իրավական չափանիշների*): Ելնելով այնպիսի միջազգային-իրավական չափանիշներից, ինչպիսիք են բռնի տեղահանումը, սեփականության ամբողջական կամ համարյա ամբողջական կորուստը, մարդկանց կյանքին սպառնացող իրական

վտանգը և հայերի զանգվածային սպանությունները Սումգաիթում, Բաքվում և Ադրբեջանի այլ շրջաններում և այլն, կարելի է արձանագրել Ադրբ. ԽՍՀ-ից հայ փախստականների կարգավիճակի քացառիկ լիարժեք բնույթը և ՀԽՍՀ-ից ադրբեջանցի փախստականների կարգավիճակի պակասավոր բնույթը, քանի որ Հայաստանից ադրբեջանցիների հեռանալը հիմնականում պայմանավորված էր բարոյական բնույթի պատճառներով, փախստականների նկատմամբ բռնություն չի կիրառվել, նրանք ամբողջությամբ կամ համարյա ամբողջությամբ պահպանել են իրենց սեփականությունը, իսկ ՀԽՍՀ-ի ղեկավարությունը հետագայում փոխհատուցել է ադրբեջանցի փախստականների նյութական կորուստների զգալի մասը:

Բացի այդ, ՀԽՍՀ-ում ապրող ադրբեջանցիների զգալի մասը (ավելի քան 80 հազար մարդ) 1988-1989 թվականներին իրենց համար առավել ձեռնառու պայմաններով փոխանակեցին իրենց տները կամ բնակարանները Ադրբ. ԽՍՀ-ից հայ փախստականների հետ (*նրանցից շատերը ստիպված էին լքել Ադրբ. ԽՍՀ-ն, քայց այնտեղ դեռևս պահպանում էին իրենց պատկանող գույքի նկատմամբ ունեցած իրավաբանական իրավունքը*): Հարկավոր է հիշեցնել նաև, որ հաճախ ադրբեջանցի փախստականների շարքին չհիմնավորված կերպով դասվում են նաև այն անձինք, որոնք 1988 թվականի դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով՝ մնալով առանց բնակարանի և ապաստարանի, ստիպված էին լքել

ՀԽՍՀ-ի հյուսիսային շրջանները: Աղբբեջանական ազգության անձանց բավականին մեծաթիվ այս կատեգորիան, ընդհանրապես չի կարող հավակնել Հայաստանից փախստականի կարգավիճակի այն պարզ պատճառով, որ ինչպես նրանք, այնպես էլ երկրաշարժից տուժած ՀԽՍՀ-ի հյուսիսային շրջանների հարյուր հազարավոր այլ բնակիչներ, 1988 թվականի դեկտեմբերի 7-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում, բացառապես սոցիալոնտեսական պատճառներով, ստիպված էին մեկնել նախկին Խորհրդային Միության (ԽՍՀՄ) տարբեր տարածաշրջաններ՝ կացարան և աշխատանք որոնելու նպատակով, ընդ որում, որպես բնական աղետի տուժածներ՝ ստանալով նշանակալի փոխհատուցումներ ՀԽՍՀ-ի կառավարությունից:

2. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներից աղբբեջանցի բռնի տեղահանվածների հարցը և ԱՀ-ի կողմից վերահսկվող տարածքներից բռնի տեղահանված ղարաբաղցի հայերի հարցը բացառապես խնդիր է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության և ԱՀ-ի միջև և չի առնչվում ՀՀ-ի կամ մեկ այլ երկրի հետ: ԱՀ-ի կողմից այժմ վերահսկվող Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքների (*Մարտունու, Մարտակերտի և Շահումյանի շրջանների*) ղարաբաղյան հայերի կարգավիճակը՝ բռնի տեղահանվածների կարգավիճակ է, քանի որ տվյալ տարածքները պարփակված են 1991 թվականի սեպտեմ-

բերի 2-ի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Անկախության մասին հռչակագրի և, որ ամենակարևորն է, 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Անկախության հանրաքվեի գործողություններով:

ԱՆՁԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ
ՍԱՐԴՈՒ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅՈՒ
ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՁԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԴՐԱՆՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմական զարգացման ժամանակակից փուլում մարդու իրավունքները և ազատությունները հանդիսանում են այն կատեգորիան, որը կարող է հենվել օբյեկտիվ փաստարկների վրա և, համապատասխանաբար, կարող է ծառայել որպես մեկնարկային կետ ինչպես փոխադարձաբար ընդունելի մոտեցումներ գտնելու համար, այնպես էլ կարող է լինել միջազգային հակամարտությունների լուծման արդյունավետ միջոց: Մարդու իրավունքները և ազատությունները, իրենց նպատակներով ժողովրդավարական արժեքներին ձգտող երկրների համար հանդիսանում են այն էտալոնը, որը մոտեցնում է իրենց դիրքերը, որն իրենց միջև գոյություն ունեցող բոլոր օբյեկտիվ տարբերություններով հանդերձ (*էթնոս, կրոն, մշակույթ և այլն*) ունի քաղաքակիրթ երկխոսության հստակ իրավական և օրինահաստատ հիմք: Իրենց եվրոպական քաղաքակիրթ արժեքների տարածման գոտուն դասող երկրները, պահպանելով իրենց սոցիալմշակութային, ավանդական-կրոնական և այլ առանձնահատկությունները, ձգտում են հաղորդակից լինել մարդու ինքնարժեքի մարմնավորման եվրոպական սկզբունքին, նպատակ ունեն կառուցելու ժողովրդավարական պետություն, որտեղ մարդը՝ նրա իրավունքները և ազատությունները հանդիսանում են օրենքների և իշխանության

բոլոր ճյուղերի գործունեության իմաստը, բովանդակությունն ու կիրառումը սահմանող գերագույն արժեք: Բոլոր այն երկրները (*ԱՀ-ն, ՀՀ-ն, Ռուսաստանի Դաշնությունը (ՌԴ)*), որոնք այսպես թե այնպես առնչություն ունեն այստեղ քննարկվող դարաբաղյան հակամարտության և նրա հետևանքների հետ, հստակորեն նշել են իրենց դիրքորոշումը՝ հետևելու եվրոպական ըմբռնմամբ ժողովրդավարական արժեքների հասարակություն և պետություն կառուցելու ուղղությամբ:

Հետխորհրդային տարածքում բոլոր հակամարտությունները, չնայած այն հանգամանքին, որ և՛ իրենց ծագման ժամանակ, և՛ իրենց զարգացման ընթացքում, և՛ մեծամասամբ իրենց ներկայիս չլուծված լինելու ստատուս քվոյի առկայությամբ, ունեցել են և ունեն վառ արտահայտված էթնոքաղաքական երանգ, այնուհանդերձ դրանց քաղաքակիրթ լուծման բացառիկ ճանապարհը, որի ժամանակ հակամարտության կողմերը կկարողանան դուրս գալ դրանից նվազագույն կորուստներով, կարող է լինել միայն այն ընդհանուր մոտեցումը, որը մերձեցնում է բոլոր պետություններին իրենց ժողովրդավարական զարգացման ձգտումների մեջ: Այստեղ, որպես տվյալ հակամարտությունների լուծման ուղեցույց, կարող է ծառայել միայն մարդու իրավունքների և ազատությունների պահպանությունը, դրանց բազմակողմանի ճանաչումը, ապահովվածությունը, պաշտպանությունը և երաշխավորվածությունը:

Նշված ուղղությամբ իրավաբանական, սահմանադրական իրավական մոտեցման տեսական հիմքեր են հանդիսանում անձի իրավական կարգավիճակի, նրա իրավունքների և ազատությունների գործում պետության դերի, դրանց երաշխիքների, մարդու իրավունքների միջազգային-իրավական ապահովվածության և պաշտպանվածության ուսումնասիրության ոլորտի ընդհանուր գիտական սկզբունքները:

Պետության կողմից օրենսդրորեն հաստատված և միասնականության մեջ ամփոփված անձի իրավունքները և ազատությունները կազմում են անձի իրավական կարգավիճակի հիմքը: Վերջինս հանդիսանում է «անձի և պետության միջև փոխհարաբերությունների հիմնական սկզբունքների նորմատիվ արտահայտման միջուկը»²: Անձի իրավական կարգավիճակի անանցողիկ, հաստատուն և օբյեկտիվ բնույթն առանձնահատուկ ընդգծող կարևոր հատկություն է հանդիսանում նրա հարաբերական կայունությունը և անփոփոխականությունը՝ մարդկանց հասարակական փաստացի դիրքի, նրանց սոցիալական կարգավիճակի համեմատությամբ: Այդ պատճառով հետևյալ դրույթը մեզ թույլ է տալիս այն վերագրել տվյալ ուսումնասիրության իրողություններին.

«Իրավական կարգավիճակի այս որակի (*կայունություն, հարաբերական անփոփոխականություն - հեղինակների կողմից*) և

² Бережнов А.Г. Теория государства и права. М., 2002, стр. 312.

անհամեմատորեն առավել դինամիկ ու փոփոխուն հասարակական կյանքի համադրումն իրավական կարգավիճակին թույլ է տալիս բավականին կարևոր դեր խաղալու հատկապես այն դեպքերում, երբ հասարակության մեջ տեղի են ունենում բացասական գործընթացներ»³:

Շատ կարևոր է նաև պարզաբանել մարդու իրավունքների և ազատությունների ու նրա պարտականությունների կապը քաղաքացիության ինստիտուտի հետ: Եթե մարդու իրավունքները հանդիսանում են ելակետային, բնորոշ՝ բոլոր մարդկանց, անկախ այն հանգամանքից, հանդիսանում են նրանք այն պետության քաղաքացին, որտեղ ապրում են, թե ոչ, ապա քաղաքացու իրավունքներն իրենց մեջ ներառում են այն իրավունքները, որոնք ամրագրվում են անձի նկատմամբ միայն իր քաղաքացիության պետությանը պատկանելիության ուժով: Այստեղից հետևում է. «որ այս կամ այն պետության յուրաքանչյուր քաղաքացի տիրապետում է բոլոր իրավունքների այն ամբողջությանը, որոնք վերաբերում են ինչպես մարդու համընդհանուր ճանաչված իրավունքներին, այնպես էլ տվյալ պետությունում քաղաքացու ճանաչված իրավունքներին, իսկ ոչ քաղաքացին տիրապետում է միայն այդ ամբողջության առաջին մասին: Այսպիսով, այս «խտրականությունը» թույլատրվում է միջազգային հանրության կողմից և բացատրվում է յուրաքանչյուր պետության օրինաչափ

³ Бережнов А.Г. Նշված աշխատությունը, էջ՝ 317-րդ:

ցանկությամբ՝ տրամադրել իրավունքների համալիր միայն երկրի ճակատագրի հետ հաստատուն կերպով կապված և լիարժեքորեն սահմանադրական պարտականություններ կրող անձանց»⁴:

Մարդու հաստատուն իրավաքաղաքական կապը պետության հետ իր արտահայտությունն է գտնում քաղաքացիության ինստիտուտում: Այն նշանակում է անձի իրավաբանական պատկանելություն կոնկրետ պետությանը, որն արտահայտվում է պետության և անձի միջև փոխադարձ իրավունքների և պարտականությունների շրջանակների առկայությամբ, ինչպես նաև պետության կողմից անձի պաշտպանությամբ պետության ներսում և նրա սահմաններից դուրս: Լինել քաղաքացի նշանակում է իրավաբանորեն և բարոյաքաղաքականորեն պատրաստ լինել կատարելու քաղաքացիական պարտականությունները, օգտվել իրավունքներից և ազատություններից, օրինական իրավունք ունենալ հասնելու դրանց երաշխավորվածությանն ու պաշտպանվածությանը:

Ժամանակակից ժողովրդավարական բոլոր պետությունների սահմանադրությունները ոչ միայն ճանաչում են մարդու և քաղաքացու համընդհանուր իրավունքները, այլև ուղղակի մատնանշում են դրանց երաշխավորված իրականացման անհրաժեշտությունը և ընդգծում են պետության դերը այդ իրավունքների պաշտպանության

⁴ Баглай М.В. Конституционное право зарубежных стран // Под общей ред. Баглай М.В., Лейбо Ю.И., Энтина Л.М. М., 2000, стр.86.

գործում: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ «անձի իրավական կարգավիճակ» հասկացությունն ավելի ընդարձակ է, քան «անձի սահմանադրական կարգավիճակ» հասկացությունը: Իրավագիտության մեջ ընդունված մոտեցում է համարվում այն սկզբունքը, որը նշում է, որ մարդու և քաղաքացու սահմանադրական իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները կազմում են անձի ընդհանուր իրավական կարգավիճակի միջուկը, հիմքը:

Ինչ վերաբերում է «մարդու իրավունքների և ազատությունների երաշխավորվածություն» հասկացությանը, ապա այստեղ անհրաժեշտ է նշել հետևյալ հիմնական տեսական դրույթները.

1. տերմինաբանության տեսանկյունից երաշխիքները բաժանվում են իրավաբանական, բարոյաքաղաքական և նյութական (*սոցիալտնտեսական*) բնույթի երաշխիքների,

2. երաշխիքի յուրաքանչյուր տեսակն ունի իր հատուկ նշանակությունը, իսկ նրանք բոլորը միասին կազմում են մարդու իրավունքների երաշխիքների համակարգ, ինչը սկզբունքորեն թելադրում է տվյալ իրավական երևույթի ապահովման նկատմամբ բազմակողմանի մոտեցման անհրաժեշտություն:

Իրավաբանական երաշխիքներն ունեն էական և, շատ դեպքերում, որոշիչ կապվածություն դրանք կյանքի կոչող ինստիտուցիոնալ ձևակերպման հետ: Դրանք դատական երաշխիքներն են,

երաշխիքներ՝ ի դեմս մարդու իրավունքների պաշտպանի, իրավակիրառական բնույթի վերպետական ինստիտուտների (օրինակ՝ Մարդու իրավունքների Եվրոպական դատարանը): Մարդու իրավունքների երաշխիքների բարոյաքաղաքական կողմը ամուր հարաբերակցության մեջ է ինչպես պետության ներսում հասարակական կարծիքի ներազդեցության, այնպես էլ պետությունների միջազգային շփումների հետ, որտեղ իրենց վառ արտահայտությունն են գտել մարդու իրավունքների բնագավառում միջազգային ստանդարտների, համընդհանուր ճանաչված սկզբունքների և նորմերի համապատասխանության տեսանկյունից կոնկրետ պետությունների ներքին գործողությունների գնահատման միջպետական չափանիշները: Նյութական (*սոցիալտնտեսական*) երաշխիքները կախվածության մեջ են դրված ներպետական ռեսուրսներից, սակայն պետք է իրականացվեն «առկա ռեսուրսների առավելագույն սահմաններում» (*Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային պակտ, 1966 թ.*):

Մարդու և քաղաքացու երաշխավորվածության և հատկապես իրավունքների պաշտպանության գործում անմիջական, հիմնական և հաճախ բացառիկ դեր է խաղում պետությունը, ինչը նշանակում է, որ այն կրում է նաև անմիջական, հիմնական և հաճախ նաև բացառիկ բնույթի պատասխանատվություն տվյալ բնագավառում: Այդ

մասին ուղղակիորեն նշվում է միջազգային բնույթի շատ փաստաթղթերում.

1. «1. Սույն պակտի մասնակից յուրաքանչյուր պետություն պարտավորվում է հարգել և ապահովել իր տարածքի սահմաններում և իր ենթադատության տակ գտնվող բոլոր անձանց իրավունքները, որոնք ճանաչվում են տվյալ Պակտով... ,

2. Սույն պակտի մասնակից յուրաքանչյուր պետություն պարտավորվում է.

ա) ցանկացած անձի համար, որի իրավունքները և ազատությունները ճանաչված են սույն Պակտով և որոնք խախտվել են, ապահովել իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոց, եթե նույնիսկ այդ խախտումը կատարվել է այն անձանց կողմից, որոնք գործել են ի պաշտոնե» (*Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային պակտ, Հոդված 2-րդ, 1966 թ.*),

2. «1. Պետությունները կրում են զարգացման իրավունքի իրականացմանը նպաստող ազգային և միջազգային պայմանների ստեղծման գլխավոր պատասխանատվությունը» (*Զարգացման իրավունքի հռչակագիր, Հոդված 3-րդ, 1986 թ.*),

3. «1. Յուրաքանչյուր պետություն կրում է հիմնական պատասխանատվությունը և պարտավորությունը պաշտպանելու, խրախուսելու և իրականացնելու մարդու բոլոր իրավունքներն ու հիմնական ազատությունները, մասնավորապես՝ ձեռնարկելով այնպիսի

միջոցառումներ, որոնք կարող են պահանջվել սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական և այլ ոլորտներում անհրաժեշտ պայմաններ, ինչպես նաև այնպիսի իրավական երաշխիքներ ստեղծելու համար, որոնք անհրաժեշտ են իր ենթադատության տակ գտնվող բոլոր անձանց՝ անհատապես և մյուսների հետ համատեղ, գործնականում բոլոր այդ իրավունքներից և ազատություններից օգտվելու համար» (*Մարդու համընդհանուր ճանաչված իրավունքներն ու հիմնարար ազատությունները խրախուսելու և պաշտպանելու առանձին անձանց, խմբերի և հասարակության մարմինների իրավունքների և պարտականությունների մասին հռչակագիր, Հոդված 2-րդ, 1998թ.*),

4.«Նրանք (կազմակերպության մասնակից-երկրները - հեղինակների կողմից) արտահայտում են իրենց վճռականությունը երաշխավորելու մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների իրականացումը... Նրանք ճանաչում են, որ բոլոր քաղաքացիական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային և այլ իրավունքները և ազատությունները ունեն առաջնահերթ նշանակություն և պետք է լիովին իրականացվեն բոլոր պատշաճ միջոցներով» (*ԵԱՀԽ-ի մասնակից-երկրների ներկայացուցիչների Վիեննայի հանդիպման ամփոփիչ փաստաթուղթ, բաժին՝ «Սկզբունքներ», կետ 12-րդ*):

Անձի իրավական կարգավիճակի, նրա իրավունքների և ազատությունների միջազգային-իրավական իմաստավորումը մատ-

նանշում է հիմունքների ու միջազգային իրավունքի սկզբունքների և նորմերի միջոցով մարդու, իսկ որոշ առումներով, նաև քաղաքացու իրավական վիճակի (օրինակ՝ *ընտրական իրավունքի հարցերում*) էապես պաշտպանված լինելու փաստը: Ընդհանուր առմամբ, տվյալ բնագավառում միջազգային իրավունքի հիմնական մոտեցումները, միջազգային և ներպետական բնույթի նորմերի միջև հարաբերակցությունը և «աշխատանքի բաժանումը» կարելի է ներկայացնել հետևյալ դրույթների ձևով⁵.

- ներքին սահմանադրական օրենսդրությունը, հաշվի առնելով տվյալ երկրի պայմանները, պետք է ներառի մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների այն ծավալը, որը համապատասխանում է միջազգային ստանդարտներին և միջազգային հանրության առջև տվյալ պետության կողմից ստանձնած պարտավորություններին,
- մարդու իրավունքների ոլորտում ներքին օրենսդրությունը չի կարող հակասել միջազգային ակտերով ամրագրված հիմնական սկզբունքներին և նորմերին,
- իրավունքները և ազատությունները, այնքանով՝ որքանով թույլ են տալիս երկրի պայմանները, պետք է ապահովված

⁵ Чиркин В.Е. Сравнительное конституционное право. М., 2002, ст. 135-136.

լինեն իրավաբանական բնույթի, ինչպես նաև նյութական երաշխիքներով,

- չկա բացարձակ ազատություն և չկան բացարձակ իրավունքներ. դրանք կարող են սահմանափակվել, բայց միայն օրենքի հիմքի վրա և միայն այն մասով, որով դա թույլատրում է սահմանադրությունը, համապատասխան՝ միջազգային իրավունքի պահանջների և ճիշտ սահմանված նպատակներով:

Վերջին դրույթն որոշակի պարզաբանում է պահանջում: Պետությունը հանդիսանում է ոչ միայն գլխավոր պատասխանատու սուբյեկտը մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության ու երաշխավորվածության հարցում, այլև հանդես է գալիս որպես այդպիսին նաև դրանց հնարավոր սահմանափակման հարցում՝ կոնկրետ իրավիճակներում և ներքին օրենսդրության հետ բացառիկ համապատասխանությամբ, որը չի հակասում տվյալ պետության միջազգային պարտավորություններին: Այսպես, օրինակ, Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի, 1950թ., 15-րդ Հոդվածը նախատեսում է երկու իրավիճակ, երբ մասնակից-պետությունը ձեռք է բերում Կոնվենցիայով նախատեսված պարտավորություններից հետ կանգնելու իրավունք (դեռոզացիա):

Այդ երկու իրավիճակներն են՝ պատերազմը և ազգի կյանքին սպառնացող արտակարգ իրավիճակը: Դիտարկվող խնդրի (մարդու իրավունքների բնագավառում պետության գլխավոր պատասխանատվության) համատեքստում հետաքրքիր է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի՝ «Իռլանդիան ընդդեմ Միացյալ Թագավորության» գործով 1978 թվականի հունվարի 18-ի որոշման քաղվածքը. «Դատարանը հիշեցնում է, որ այն մասնակից-պետությունները, որոնց վրա դրված է «ազգի կյանքի» համար պատասխանատվությունը, պետք է որոշեն, սպառնո՞ւմ է արդյոք վտանգ հասարակությանը և եթե դա այդպես է, ապա պետք է միջոցներ ձեռնարկվեն՝ դրանք վերացնելու համար: Այդպիսի վտանգի առկայությունը, այն հաղթահարելու համար անհրաժեշտ պարտավորություններից նահանջելու բնույթը և աստիճանը որոշելու գործում ազգային իշխանությունները՝ անմիջականորեն և մշտապես բախվելով վտանգավոր իրողությունների հետ, սկզբունքորեն գտնվում են ավելի լավ վիճակում, քան միջազգային դատավորը: Այդ պատճառով, տվյալ հարցում հայեցողության մեծ ազատություն պետք է տրամադրվի ազգային իշխանություններին»⁶:

Այսպիսով, հաշվի առնելով վերոնշյալը, կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները.

⁶ «Իռլանդիան՝ ընդդեմ Միացյալ Թագավորության» գործով 1978թ. հունվարի 18-ի որոշում//Серия А.Т. 25. էջ՝ 78-79-րդ, կետ՝ 207-րդ:

1. «անձի իրավական կարգավիճակ» կատեգորիայի բովանդակության հիմնական և գլխավոր «լցանյութը» հանդիսանում են մարդու իրավունքները և ազատությունները: Հասարակության և պետության մեջ մարդու որոշակի վիճակը, ինչպես նաև պետության հետ նրա կապի բնույթը և ծավալը սահմանող կարգավիճակի միջոցով, որն իր հերթին հիմնված է մարդու իրավունքների և ազատությունների վրա, մենք դուրս ենք գալիս անձի բացառիկության և ինքնագնահատման հասկացության վրա: Կարգավիճակը հարկավոր է անձին այնքանով, որքանով դա առաջին հերթին անհրաժեշտ է ժողովրդավարական պետությանը, որը դառնում է այդպիսին միայն այս կամ այն իրավաքաղաքական աստիճանով իր հետ կապված մարդու իրավունքների ճանաչման և պահպանման, պաշտպանության և երաշխավորման դեպքում: Այսպիսով, անձի կարգավիճակի անձնական իրավաենթակայության իրավունքը, դա պետության պարտականությունն է անձին տրամադրելու և ապահովելու բոլոր անհրաժեշտ ռեսուրսներով այն տարածքի վրա, որտեղ ապրում է տվյալ անձը և որի համար պետությունը կրում է պատասխանատվություն,

2. մարդու իրավունքների ոլորտում առավել սերտ իրավաքաղաքական կապի մեջ են երկու համարժեք սուբյեկտներ՝ քաղաքացին և նրա քաղաքացիության պետությունը: Դրանց համարժեքությունը, բառիս իրավաբանական հասկացությամբ, հիմնվում է այն

բանի վրա, որ քաղաքացին որպես պետության ինքնիշխանության անհատական աղբյուր և կրող տիրապետում է տվյալ հասարակության մեջ ճանաչված անձնական, քաղաքական և սոցիալախոստեսական հնարավորությունների ողջ տարապատկերի իրավունքին, այն դեպքում, երբ պետությունը՝ հանդիսանալով նշված ինքնիշխանության կոլեկտիվ արտահայտող, պարտավոր է ամեն կերպ ամրապնդել և ապահովել, պաշտպանել և երաշխավորել անհատի բազմակողմանի և միմյանց հետ կապված տվյալ հնարավորությունների իրականացումը: Առկա է նաև հակառակ իրավիճակը, երբ մարդը՝ որպես տվյալ պետության քաղաքացի, ունի էական պարտավորություններ պետության առջև, իսկ իր քաղաքացիության պետությունն ունի որոշակի իրավունքներ օրինական պահանջներ ներկայացնելու տվյալ անձի կողմից այդ պարտավորությունների իրական կատարման նկատմամբ,

3. անձի իրավական կարգավիճակից բխող հնարավորությունների լիարժեք իրականացման համար, հատկապես եթե այն դրսևորվում է քաղաքացու կարգավիճակի առկայությամբ, անհրաժեշտ է պետության բազմակողմանի, ակտիվ և մշտական մասնակցությունը դրանց արդյունավետ իրացման գործում: Այդ մասնակցությունն ունի ինչպես նյութական (*իրավաբանական, սոցիալախոստեսական երաշխիքներ*) բովանդակություն, այնպես էլ գաղափարախոս

սական դրսևորում՝ հռչակվող և գործնականում իրականացվող ժողովրդավարական արժեքներին նվիրվածության տեսքով,

4. «մարդու իրավունքներ և ազատություններ», «անհատի իրավական կարգավիճակ», «մարդու իրավունքների պետական երաշխիքներ և պաշտպանություն» կատեգորիաներն իրենց սահմանադրական-ներպետական և միջազգային-իրավական իմաստավորման և իրականացման մեջ ունեն փոխադարձ կախվածության և փոխադարձաբար որոշիչ բնույթ: Նրանցից յուրաքանչյուրն առանձին վերցրած հիմք չունի ինքնուրույն, ինքնաբավ գոյության համար, բայց բոլորը միասին կարող են արժանի կիրառություն գտնել ինչպես ներպետական պրակտիկայում և միջազգային համագործակցության մեջ, այնպես էլ կարող են լինել մեկնարկային կետ, գործընթաց, նպատակ և արդյունք միջպետական հակամարտությունների ժամանակ:

«ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ» ԵՎ «ԲՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ» ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՆԵՐԸ
ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՍՏԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԻՍԱՍՏԱՎՈՐՄԱՆ

Կրկին ստեղծվող և, առավել ևս, արդեն գոյություն ունեցող ճանաչված պետությունը, որն իր նպատակն ու գլխավոր խնդիրն է հայտարարել մարդու և քաղաքացու իրավունքների ապահովումը, դրանց պաշտպանությունը և երաշխավորվածությունը, պարտավոր է անվերապահորեն հետևել այդ սկզբունքին: Այն պարտավոր է նաև պատասխանատվություն կրել իր քաղաքացիների համար ոչ միայն կոնկրետ տվյալ պահին, այլև առնվազն, պետք է պատասխանատվություն զգա այն մարդկանց հանդեպ, որոնք իր պատմական զարգացման որոշակի փուլում հանդիսացել են տվյալ պետական կազմավորման քաղաքացիներն ու հետագայում, այդ պետական կազմավորման ղեկավարության առաջնահերթ մեղավորության պատճառով, դարձել են որևէ այլ պետական կազմավորման հետ իրենց իրավաքաղաքական կապի հաստատունությունից զրկված անձինք (*օրինակ՝ ԽՍՀՄ-ի դեպքում*):

Տվյալ պատասխանատվությունն արտահայտվում է ոչ միայն բարոյաքաղաքական ընտրության ձևով (*յոստովանել սեփական մեղքը կամ ոչ*), այլև իր մեջ պարունակում է հստակ իրավաբանական բաղադրիչ՝ դրանից բխող սոցիալալտնետեսական հետևանքներով (*նյութական փոխհատուցում և այլն*):

Իրավաբանական բաղադրիչը հիմնվում է կրկին կազմավորվող պետության սահմաններից մարդկանց բռնի վտարման փաստի վրա, որը սույնով ստացել է նոր սահմանադրական ձևակերպում, բայց արդեն առանց իր նախկին՝ իր կողմից վտարված քաղաքացիների: Խոսքը վերաբերում է 1988-1990 թվականներին Ադրբ. ԽՍՀ-ի հայազգի քաղաքացիների զանգվածային հալածանքներին: Վերաստեղծվող «հալածիչ-պետության» համար բացառապես էթնիկ «անցանկալի» պատկանելության պատճառով մարդիկ վտարվում և զրկվում էին իրենց հանրապետական քաղաքացիությունից (*«ԽՍՀՄ-ում հաստատված է միացյալ խորհրդային քաղաքացիություն: Խորհրդային հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացի հանդիսանում է ԽՍՀՄ-ի քաղաքացի», ԽՍՀՄ Սահմանադրություն, Հոդված 33-րդ, 1977թ.*): Սակայն, քաղաքացու տեսքով անձի և պետության միջև միակողմանիորեն և լայնածավալ կարգով ընդհատված իրավաքաղաքական կապը գոյություն ուներ միայն տվյալ անձանց և կոնկրետ նախկին խորհրդային հանրապետության միջև՝ ի դեմս Ադրբ. ԽՍՀ-ի: Միացյալ խորհրդային պետությունը պահպանվել էր, այդ պատճառով կարելի է ասել, որ տվյալ կատեգորիայի մարդկանց համար պատասխանատվությունը միանգամից ընկավ ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական իշխանությունների վրա, քանի որ հայ ազգաբնակչության վերջին զանգվածային ելքն Ադրբ. ԽՍՀ-ից (*որի շրջանակներում հետագայում կազմավորվեց Ադրբեջանական Հանրապետու-*

թյունը) տեղի է ունեցել 1990 թվականի սկզբներին, երբ ԽՍՀՄ-ը դեյուրե և դե-ֆակտո գոյություն ուներ և կենտրոնական իշխանությունները դեռևս քիչ թե շատ արդյունավետորեն, մեծ կամ փոքր կանխակալությամբ վերահսկում էին իրավիճակը ԽՍՀՄ-ի ողջ տարածքում: Այս դեպքում, եթե մարդիկ ամբողջովին չզրկվեցին քաղաքացիության ձևով իրենց մշտական կարգավիճակից, այլ միայն կորցրեցին իրենց՝ առանձին խորհրդային հանրապետության քաղաքացու իրավունքները, ապա նրանց մասին չի կարելի խոսել որպես փախստականների՝ այդ հասկացության իրավաբանական իմաստավորմամբ:

Համաձայն միջազգային իրավաբանական տերմինաբանության. «*փախստականը*՝ ռասայական, դավանության, քաղաքացիության, որոշակի սոցիալական խմբի պատկանելության կամ քաղաքական համոզմունքների հատկանիշների ուժով հետապնդվող անձն է, որը գտնվում է *իր քաղաքացիական պատկանելության երկրից դուրս*» (*ընդգծված է հեղինակների կողմից*) և չի կարող օգտվել այդ երկրի պաշտպանությունից կամ չի ցանկանում օգտվել այդպիսի պաշտպանությունից՝ այդպիսի մտավախության հետևանքով» (*Փախստականների կարգավիճակի մասին Կոնվենցիա, Հոդված 1-ին, 1951թ.*):

Այսպիսով, չտրոհված միասնական պետության տարածքի վրա անձի գտնվելու ձևական հատկանիշը մեզ թույլ չի տալիս խոսելու փախստականների կարգավիճակի մասին Ադրբ. ԽՍՀ-ից

վտարված հայերի նկատմամբ: Սակայն, միասնական Միության կազմում գտնվող հանրապետության պաշտպանությունից օգտվելու անհնարինության և այդպիսի պաշտպանությունից օգտվել չցանկանալու փաստացի իրավիճակը Ադրբ. ԽՍՀ-ից հայերի վտարման պահին՝ բնական էր, ինչը միանշանակորեն արտահայվեց: «Ներքին տեղաշարժված անձինք», «բռնի տեղահանված» հասկացություններն անձանոթ էին նախկին Միության տարածքի համար, քանի որ տվյալ հասկացություններով թելադրված կարգավիճակի կապակցությամբ նույնիսկ միջազգային նորմերը սկսեցին ձևավորվել ավելի ուշ:

Այնուամենայնիվ, դե-ֆակտո իրավիճակի (*բռնի արտաքսում ԽՍՀՄ-ի նախկին հանրապետության տարածքից, որը ԽՍՀՄ-ի 1977 թվականի Սահմանադրության համաձայն (ինչպես նաև բոլոր մնացած 14 հանրապետությունները) հանդիսանում էր «պետություն պետության մեջ», չնայած ձևական-հռչակված կարգով («Խորհրդային Հանրապետություն՝ ինքնիշխան պետություն, որն այլ խորհրդային հանրապետությունների հետ միավորվել է ԽՍՀՄ-ի մեջ», ԽՍՀՄ Սահմանադրություն, Հոդված 76-րդ., 1977թ.) և որպես հետևանք՝ պարտադրված տեղաշարժ մշտական բնակության վայրից)* և դե-յուրե իրավիճակի (*միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների չհատման փաստի*) համադրումը մեզ հիմք են տալիս խոսելու այն մասին, որ այն պահին, երբ դեռևս գոյություն ուներ միասնական Միությունը,

տվյալ մարդիկ փաստացի ՆՏԱ-ի կարգավիճակ ունեցող անձինք էին:

1998 թվականին պաշտոնական որոշակիություն ստացան Երկրի ներսում անձանց տեղաշարժման հարցերով դեկավար սկզբունքները: ՄԱԿ-ի՝ Մարդու իրավունքների հարցերով հանձնաժողովն այդ նույն տարի միաձայն կերպով հավանության արժանացրեց Սկզբունքները՝ դրանք ի գիտություն ընդունելու բանաձևով: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ու Տնտեսական և սոցիալական խորհուրդը, ինչպես նաև մի շարք այլ միջազգային կազմակերպություններ նույնպես, օրինակ՝ ԵԱՀԿ-ն, պաշտոնապես հաստատեցին Սկզբունքները: Հետաքրքիր է այն եզրակացությունը, որը կատարվել է Սկզբունքների պատրաստման ընթացքում և ձևակերպվել փորձագիտական խմբի զեկույցում 1966 թվականին. «...չնայած գործող միջազգային իրավունքը հիմնականում տարածվում է երկրի ներսում տեղաշարժված անձանց վրա, այնուհանդերձ որոշ այլ կարևոր ոլորտների նկատմամբ կիրառելիության առումով այն՝ նրանց պաշտպանության և օգնության ապահովման համար բավականին հիմքեր չի պարունակում»⁷:

Դեկավար սկզբունքներում տրվում է ՆՏԱ-ի հետևյալ սահմանումը. «... երկրի ներսում տեղաշարժված անձինք են համարվում

⁷ Келин В. Руководящие принципы по вопросу о перемещении внутри страны. М., 2004, ст. 63-64.

այն անձինք կամ անձանց խմբերը, որոնց ստիպել կամ հարկադրել են թողնել կամ լքել իրենց տները կամ սովորական բնակության վայրերը, մասնավորապես, զինված հակամարտության, բռնության համատարած դրսևորման, մարդու իրավունքների խախտման, բնական կամ մարդու գործունեության պատճառով առաջացած աղետների արդյունքում կամ դրանցից խուսափելու համար և որոնք՝ չեն հասել միջազգայնորեն ճանաչված սահմանները» (*Ղեկավար սկզբունքներ, Ներածություն, կետ 2-րդ*):

Սկզբունքներում հայեցակարգային բնույթի ևս մեկ նորմ է հանդիսանում 1-ին Սկզբունքի 1-ին կետի հետևյալ դրույթը. «Երկրի ներսում տեղաշարժված անձինք, լիարժեք հավասարության հիմքի վրա, օգտվում են միջազգային իրավունքով և ազգային օրենսդրությամբ նախատեսված միևնույն իրավունքներից և ազատություններից, որոնցից իրենց երկրում օգտվում են այլ անձինք: Ցանկացած իրավունք և ազատություն իրականացնելու ժամանակ նրանք չպետք է ենթարկվեն խտրականության, քանի որ նրանք հանդիսանում են երկրի ներսում տեղաշարժված անձինք»:

Մինչև միասնական ԽՍՀՄ-ի տրոհումը, տվյալ կատեգորիայի անձանց ճակատագրի որոշման գործում ընդգրկված հանրապետություններ էին հանդիսանում Ադրբ. ԽՍՀ-ն, ՀԽՍՀ-ն և Ռուսաստանի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետությունը (ՌԽԴՍՀ): Ադրբ. ԽՍՀ-ն, որպես իր հայ քաղաքացիների

զանգվածային բռնի արտաքսման նախաձեռնող հանրապետություն, ակնհայտորեն ցույց տվեց իր դիրքորոշումն այդ մարդկանց նկատմամբ: Ոչ այն ժամանակ, ոչ էլ հիմա, ոչ նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ն և ոչ էլ առավել ևս ներկայիս ԱՀ-ն քայլեր չեն կատարել ոչ միայն իրենց նախկին քաղաքացիների նկատմամբ իրավաքաղաքական պատասխանատվության ճանաչման ուղղությամբ, այլև բացարձակապես ոչ մի բարոյական պատասխանատվություն չեն ստանձնել կատարածի համար: Ոչ բռնի տեղաշարժման սկզբնավորման, ոչ բուն տեղահանման ժամանակ և ոչ էլ հետագայում, ոչ Ադրբ. ԽՍՀ-ի և ոչ էլ ԱՀ-ի իշխանությունները չեն արել այնպիսի մի բան, որը հեռավոր կերպով գոնե ցույց կտար նրանց ձգտումները դեպի մարդու՝ իրենց նախկին հայազգի քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը (*«Իշխանության իրավասու մարմինները կրում են գլխավոր պարտավորությունն ու պատասխանատվությունն այնպիսի պայմաններ ստեղծելու, ինչպես նաև միջոցներ տրամադրելու համար, որոնք երկրի ներսում տեղաշարժված անձանց թույլ են տալիս կամավոր կերպով անվտանգ պայմաններում և արժանապատվությամբ վերադառնալու իրենց տները կամ իրենց մշտական բնակության վայրերը, կամ կամավոր կերպով վերաբնակեցվել երկրի մեկ այլ մասում»*, *Ղեկավար սկզբունքներ, Սկզբունք 28-րդ*: *«Իշխանության իրավասու մարմինները կրում են գլխավոր պարտավորությունն ու պատասխանատվությունն երկրի*

ներսում տեղաշարժված՝ վերադարձած և վերաբնակեցված անձանց հնարավորությունների սահմաններում օգնություն ցուցաբերելու իրենց գույքի և սեփականության վերադարձման հարցում, որոնք նրանք թողել կամ որոնք նրանցից բռնագրավվել են նրանց տեղաշարժումից հետո: Եթե այդպիսի գույքի և սեփականության վերադարձն անհնար է, ապա իշխանության իրավասու մարմիններն ապահովում են այդ մարդկանց կամ թեթևացնում են այդ մարդկանց համար պատշաճ փոխհատուցման ստացումը կամ այլ ձևի արդարացի փոխհատուցումը», *Ղեկավար սկզբունքներ, Սկզբունք 29-րդ*: Այդ պահին գոյություն չունեցող սկզբունքով իրավաբանական բնույթի այն առարկությունը, որ նշված Ղեկավար սկզբունքները և հետևաբար, ՆՏԱ-ի կարգավիճակի իրավական իմաստավորման բացակայությունը, ինչպես նաև նշված այդ սկզբունքների հանձնարարական բնույթը, այսինքն՝ դրանց իրավաբանական ոչ պարտադիր բնույթը կարող են ընդունվել ի գիտություն բացառապես միայն նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի նկատմամբ: Մակայն խոսքը կարող է գնալ միայն հարցի խիստ իրավաբանական կողմի մասին և չի կարող կիրառվել որպես «ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական ղեկավարության գլխավոր պատասխանատվության» վերաբերյալ քաղաքական փաստարկ՝ նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ից հայ քաղաքացիների զանգվածային բռնի ելքի համար: Ադրբ. ԽՍՀ-ի քաղաքական և բարոյական պատասխանատվությունը փոխանցվեց ԱՀ-ին, քանի որ տվյալ կատե-

գորիաները՝ որպես միջազգային իրավունքի իրավաբանական իմաստիտուտ, գտնվում են իրավահաջորդության բուն հասկացության հարթությունից դուրս: Մարդու իրավունքները և ազատությունները, դրանց պաշտպանությունը, դրանց խախտման պատճառների վերացումը և այլն, չեն կարող իրավահաջորդության կամ ոչ իրավահաջորդության օբյեկտ լինել: Ավելի ստույգ, պետությունների ժողովրդավարական ողջ ընկերակցության համար, իրավահաջորդության խնդիրը չի կարող հարաբերակցվել այս բացառիկ կատեգորիաների հետ: ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը դեռևս 1970 թվականին, «Բարսելոնա Թրեքշն» ընկերության մասին գործով իր որոշման մեջ ճանաչեց այն պարտավորությունները, որոնք կրում է պետությունը միջազգային հանրության հանդեպ ընդհանրապես (*ergo omnes պարտավորություններ*), այնպիսի պարտավորություններ, ինչպիսիք են՝ «ագրեսիայի և ցեղասպանության գործողությունների արգելումը» և «մարդկային անհատի հիմնական իրավունքների, ներառյալ ստրկությունից և խտրականությունից պաշտպանության սկզբունքների և նորմերի» իրականացումը: Այլ կերպ ասած, եթե պետությունը խախտում է այդ պարտավորությունները, ապա ցանկացած պետություն օրինական կարգով կարող է գործ հարուցել մարդու հիմնարար այդ իրավունքների պաշտպանության համար և կարող է բողոքարկել խախտումների դեմ: Գործող միջազգային իրավունքը ճանաչում է երկու կոնվենցիաներ՝ Պայմանագրերի

նկատմամբ պետությունների իրավահաջորդության մասին Վիեննայի 1978 թվականի կոնվենցիան և Պետական սեփականության, պետական արխիվների և պետական պարտքերի նկատմամբ պետությունների իրավահաջորդության մասին Վիեննայի 1983 թվականի կոնվենցիան, որոնք կարգավորում են հարաբերությունները խիստ որոշակի օբյեկտների հարցում: «Այդ կոնվենցիաները սահմանում են, թե ինչեր կարող են կիրառվել միայն իրավահաջորդության հետևանքների նկատմամբ, իսկ դա նշանակում է, որ համապատասխան տարածքային փոփոխություններն՝ իրենք իրենցով, դեռևս չեն դիտարկվում որպես իրավահաջորդություն, այլ հանդիսանում են միայն դրա հիմքը: Մինչդեռ, կոնվենցիայի կիրառելիության մասին դրույթից կարելի է հետևություն անել, որի համաձայն «իրավահաջորդություն» տերմինը տառացիորեն նշանակում է. միջազգային իրավունքի մեկ սուբյեկտ-պետությունից այլ սուբյեկտ պետությանը միջազգային իրավունքների և պարտականությունների անմիջական և օրինաչափ անցում: Նշված կոնվենցիաների դրական գծերից մեկն այն է, որ դրանց տեքստերում նշվում է, որ իրավահաջորդությունն իրականացվում է համաձայն միջազգային իրավունքի, ինչպես նաև այն միջազգային իրավական սկզբունքների, որոնք արտացոլված են ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ»⁸:

⁸ Тиунов О.И. *Международное право* // Отв. ред. Игнатенко Г.В., Тиунов О.И., М., 2004. ст. 63-64.

Այսպիսով, ներկայիս ԱՀ-ն պետք է իր վրա վերցնի 1988-1990 թվականներին Ադրբ. ԽՍՀ-ում էթնիկ զտումների արդյունքում, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունից և հարակից շրջաններից փախստականների և ՆՏԱ-ի նոր ալիք առաջացրած հակամարտության պատերազմական փուլի ընթացքում տուժած բոլոր մարդկանց նյութական և բարոյական կորուստների փոխհատուցման պատասխանատվությունը: Ադրբեջանն է, որը, որպես այդ պատերազմական գործողությունների նախաձեռնող, պետք է կրի հիմնական պատասխանատվությունն այն անձանց նկատմամբ, որոնք տուժեցին այդ իրադարձությունների ընթացքում, ինչպես նաև ադրբեջանական ազգության իր այն քաղաքացիների նկատմամբ, որոնք ռազմական գործողությունների արդյունքում լքեցին այն տարածքները, որոնց վրա այսօր գործում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենսդրությունը:

Ժամանակակից ժողովրդավարական Գերմանիան նույնպես չի հանդիսանում նախկին մացիստական Գերմանիայի իրավահաջորդը, բայց դա չխանգարեց, որպեսզի այն իր վրա վերցնի «Երրորդ Ռեյխի» գործած ոճրագործության ոչ միայն քաղաքական, այլև բարոյական պատասխանատվությունը, ինչպես նաև բոլոր այն անձանց վնասների փոխհատուցման պարտավորությունը, որոնց իրավունքները և ազատությունները «ոտնահարվել» էին ֆաշիստական ռեժիմի կողմից: Եթե ժամանակակից Գերմանիան, որը

բոլոր չափանիշներով անհամեմատ հեռու է կանգնած իր նախորդից, գնաց այդպիսի քայլի, ապա ինչո՞ւ ներկայիս ԱՀ-ն, որի Սահմանադրությամբ ամրագրված է, որ. «մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների ապահովումը հանդիսանում է պետության գերագույն նպատակը» (*«Պետության գերագույն նպատակը»*, Հոդված 12-րդ), չի կարող իր վրա վերցնել պատասխանատվություն՝ եթե ոչ նույնիսկ պետական կազմավորման (*որի իրավահաջորդն այն չի հանդիսանում*) տարածքում (Ադրբ. ԽՍՀ) արդեն իսկ տեղի ունեցածի, այլ գոնե՝ այդ իրադարձությունների հետևանքների համար (*Ղեկավար սկզբունքներ, Սկզբունքներ 28-րդ և 29-րդ*):

Այս հարցում Ադրբեջանը բացառություն չի կազմում: Համանման դիրք է գրավում այսօր նաև Թուրքական Հանրապետությունը, որը չի ցանկանում ճանաչել Օսմանյան Թուրքիայի կողմից 1915-1920 թվականներին Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի այլ մասերում իրականացրած հայերի ցեղասպանության փաստը և կրել պատասխանատվություն դրա համար: Երկիրը, որը ԵՄ-ին անդամակցելու հավակնություն ունի և, որն իրեն իրավունք է վերապահում հայտարարելու իր համապատասխանության մասին բոլոր եվրոպական արժեքներին, ստանդարտներին և նորմերին, այդ թվում նաև մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության մասով, չի ցանկանում իր վրա վերցնել պատասխանատվություն XX դարի առաջին ցեղասպանության ժամանակ

մարդկության դեմ գործած այդ սարսափելի ոճրագործության ու մարդու հիմնարար իրավունքների և ազատությունների զանգվածային ոտնահարումների համար, ինչի գոհ դարձավ շուրջ 2 միլիոն մարդ, իսկ վերապրած և ողջ աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայերի սերունդները առաջօր Թուրքիայի կառավարության կողմից ոչ մի փոխհատուցում չեն ստացել իրենց կորցրած ունեցվածքի համար: Միանգամայն անվարան կարելի է ասել, որ կա հայելային համանմանություն 1915-1920 թվականների Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության ու տեղահանման և 1988-1990 թվականներին Ադրբ. ԽՍՀ-ում հայկական ցեղասպանության և էթնիկ զտումների միջև:

Եվս մեկ անգամ ընդգծենք, որ դոգմատիկ վկայակոչումներն այն մասին, որ Ղեկավար սկզբունքները չեն տարածվում տվյալ հարցի վրա, քանի որ դրանք ունեն հանձնարարական բնույթ, ինչպես նաև որովհետև նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի գործողությունների համար ԱՀ-ն իրավաբանական պատասխանատվություն չի կրում՝ անհիմն են: Չի կարող պետությունը, որտեղ սահմանադրորեն ամրագրված է և «պետության գերագույն նպատակը» մակարդակում գործում է բաժրագույն իրավաբանական ուժի նորմ, վկայակոչել իր անմեղասկսությունն իր իսկ տարածքում նախկինում տեղի ունեցած իրադարձություններին և, առավել ևս՝ դրանց ներկայիս հետևանքներին: Տվյալ հետևանքները հանդես են գալիս Ադրբ. ԽՍՀ-ից

ԽՍՀՄ-ի այլ հանրապետությունների տարածքներում ստիպված վերաբնակված անձանց կարգավիճակի շարունակվող անորոշությանը և, դրա հետ կապված, նրանց իրավունքների և ազատությունների ողջ համալիրի ճնշված և սահմանափակված բնույթով:

Խոսքը գնում է նշված ժամանակահատվածում Ադրբ. ԽՍՀ-ն լքած մոտավորապես 500 հազար հայազգի անձանց մասին: Ընդ որում, ներկայումս տարբեր երկրներում ապրում են նաև շուրջ 2 միլիոն հայեր, որոնք տարբեր ժամանակներում լքել են այդ նախկին խորհրդային հանրապետությունը կամ հանդիսանում են Ադրբ. ԽՍՀ-ից արտագաղթած և այդ երկիրը համարում են իրենց պատմական հայրենիքը: Տվյալ կատեգորիայի անձանց համար սկզբնական բնակեցման վայր հանդիսացավ նախկին ՀԽՍՀ-ն, որտեղ Ադրբ. ԽՍՀ-ից իրենց էթնիկ պատկանելության հատկանիշով արտաքսված մարդկանց հիմնական զանգվածը ապաստարան և որոշակի նյութական օգնություն ստացավ: Սակայն հետագայում, ոչ միայն տնտեսական էական անկման փուլի, այլև Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից լայնածավալ շրջափակման մեջ գտնվող Հայաստանում ստեղծված ծանր սոցիալտնտեսական իրավիճակի պատճառով, այդ անձանց հիմնական մասն այս անգամ «տնտեսական ապաստարան» գտավ նախկին ՌԽԴՄՀ-ի և ժամանակակից ՌԴ-ի տարածքում: Բացի այդ, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի նախկին քաղաքացիների որոշակի մասը, հիմնականում Բաքու քաղաքի մերձակա

շրջանների բնակիչները, ժամանակավոր ապաստարան գտան նաև նախկին Թուրքմենական ԽՍՀ-ի տարածքում: Այդ մարդիկ 1990 թվականին Բաքվում հայերի ցեղասպանության ընթացքում լաստանավերով հասցվել էին մոտակա քուրքմենական Կրասնովոդսկ մավահանգիստը, որտեղից, սակայն, նրանցից շատերը շուտով մեկնեցին նախկին ԽՍՀՄ-ի (հետագայում և ԱդՀ-ի) այլ շրջաններ, հիմնականում՝ ՌԴ:

Ելքը Ադրբ. ԽՍՀ-ից և տեղաշարժը դեպի ՀԽՍՀ ուներ «քաղաքական ապաստարան» ձեռք բերելու բնույթ, քանի որ տվյալ պահին այդ անձանց հիմնական և, թերևս, միակ խնդիրը սեփական և մտերիմների կյանքը փրկելու տարրական ցանկությունն էր, իսկ սոցիալական և գոյքային բնույթի տնտեսական հարցերն այդ պահին էական նշանակություն չունեին: Մարդիկ գիտակցում էին մեկ պարզ փաստ. նրանք տեղաշարժվում են իրենց պետության շրջանակներում, նրանց ելքը պայմանավորված էր Ադրբ. ԽՍՀ-ի՝ բռնի տեղահանումը նախաձեռնող հանրապետության հետ, որևէ իրավաքաղաքական կապի մեջ լինելու անհնարինությամբ: Տնտեսական անպահով վիճակը հանգեցրեց նրանց զանգվածային տեղաշարժման երկրորդ փուլին՝ դեպի տնտեսապես համեմատաբար կայուն ՌԴ-ի առավել մոտիկ տարածքները՝ Հյուսիսային Կովկաս, Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասեր: Մի մասն էլ մեկնեց Մոսկվա և նրա մերձակա շրջաններ:

Այսպիսով, հաշվի առնելով մինչև հիմա իրավական անորոշ վիճակում գտնվող այդ մարդկանց հիմնական զանգվածի տեղաշարժման պարագիծը, կարելի է ասել, որ այդ մարդկանց հետագա ճակատագրի որոշման գործի մեջ ներքաշված պետություններ են հանդիսանում ՌԴ-ն, ԱՀ-ն և ՀՀ-ն:

Վտարված ազգաբնակչության էական մասն անմիջականորեն տեղավորվեց նախկին ՌԽԴՍՀ-ի տարածք, որի մի մասն այնտեղ ստացավ ժամանակավոր կարգավիճակ, իսկ հետո նաև դարձավ ՌԴ-ի քաղաքացի: Սակայն Ռուսաստան տեղավորված մարդկանց տվյալ խմբի առավել մեծ մասն այդ տարածքում դեռևս մնում է անորոշ իրավական կարգավիճակում:

Տվյալ կատեգորիայի անձանց իրավական կարգավիճակի անորոշության հարցում հատկանշական է միգրացիայի իրավական դրույթների հարցերով ռուսական փորձագետի («Մեմորիալ» իրավական կենտրոնի «Միգրացիա և իրավունք» ցանցի ղեկավար Ս. Ա. Գաննուշկինայի) կարծիքը. «... 1989-1990 թվականների Ադրբեջանից փախստականները էթնիկ ջարդերի զոհերն են, որոնք եկան իրենց երկրի մայրաքաղաք Մոսկվա կամ Ռուսաստանի այլ մասեր: Նրանք չեն հատել իրենց քաղաքացիական պատկանելության սահմանները: Իշխանությունները չեն ցանկանում ճանաչել նրանց պատկանելությունը ՆՏԱ-ի կատեգորիային՝ դասելով նրանց մեկ այս, մեկ այլ խմբին: Իսկ այս մարդիկ հիմա շատ ծանր վիճակում

են: Մոսկվայի շրջանում նրանցից շատերը քաղաքացիություն չեն ընդունել և դրա պատճառները մի քանիսն են: Նախևառաջ, Մոսկվայում դժվար էր ըստ բնակության վայրի գրանցում ստանալ և միանգամից չէր, որ հայտնվեց ՆԳՆ-ի՝ փախստականի կարգավիճակի առկայության դեպքում, առանց գրանցման քաղաքացիության մասին դիմում տալու թույլտվություն պարունակող կարգադրությունը: Այսինքն, որոշ ժամանակ նրանք չէին կարող քաղաքացիության համար դիմում տալ: Երկրորդը, նրանցից ոմանք չէին ցանկանում ընդունել Ռուսաստանի քաղաքացիությունը: Բացի այդ, որոշ մարդիկ պնդում էին, որ հանդիսանում են ՌԴ-ի քաղաքացիներ ըստ ճանաչման («ՌԴ քաղաքացիության մասին» օրենք, Հոդված 13.1-րդ, 1991թ.), քանի որ նրանք՝ գալով Ռուսաստան դեռևս խորհրդային ժամանակներում, չէին հատել իրենց պետության սահմանները: Երբ 1997 թվականին հայտնվեց ՄԴԾ-ի (Միգրացիայի Դաշնային Ծառայության) «Փախստականների մասին» օրենքի նոր խմբագրությունը, սկսվեցին խոսակցություններ այն մասին, թե Ադրբեջանից փախստականների վիճակը որոշված չէ, քանի որ նոր խմբագրման մեջ շատ լավ նկարագրված է կարգավիճակ տրամադրելու գործառույթը, իսկ տվյալ դեպքում այդ մարդիկ նշված գործառույթը չէին անցել և նույնիսկ կարգավիճակ տրամադրելու միջնորդություն չէին ներկայացրել: ՄԴԾ-ի ղեկավարությունը որոշեց, որ վատ չէր լինի ավելորդ բեռը վայր ընկներ ՄԴԾ-ի ուսերից: Նույնիսկ խոսակց

ցություններ էին գնում այն մասին, որ լավ կլիներ այդ մարդկանց հետ ուղարկել Ադրբեջան: Մենք սկսեցինք եռանդուն գործել և ստացանք Ադրբեջանի մասին՝ որպես ելքի երկիր, ՄԱԿ-ի ՓՀԳ-ՀՎ (Փախստականների Հարցերով Գերագույն Հանձնակատարի Վարչության) տեղեկատվությունը: ՓՀԳ-ՀՎ-ն միանշանակորեն աջակցեց մեզ այն մեր դիրքորոշման մեջ, որ փախստականներին չի կարելի հետ վերադարձնել Ադրբեջան»⁹: Ակնհայտ է ռուսական իշխանությունների դիրքորոշման անորոշությունը նախկին Միության հանրապետությունից բռնի տեղահանված և առ այսօր իրենց ժամանման երկրում մշտական կարգավիճակ չունեցող անձանց վերաբերող մի շարք հարցերում:

ՆՏԱ-ի հարցում ՌԴ-ի դիրքորոշումների անորոշության մասին նշում են նաև տվյալ բնագավառի այլ փորձագետները: Նրանք ընդգծում են, որ «ռուսական իրավակարգում բացակայում է «երկրի ներսում տեղաշարժված անձինք» հասկացությունն այն իմաստավորմամբ, որը տրվում է վերջինիս Դեկլար սկզբունքների Ներածության 2-րդ կետով: «Բռնի տեղահանված» տերմինը, որը հմտորեն օգտագործում է ռուսական օրենսդրությունը և, որի սահմանումը տրված է ՌԴ-ի «Բռնի տեղահանվածների մասին» օրենքի 1-ին Հոդվածում (ընդունված՝ 19.02.1993թ., ներկայումս գործում է

⁹ Ганнушкина С.А. Правовые и социальные проблемы лиц, перемещенных внутри страны (ВПЛ) // «Մեմորիալ» իրավապաշտպան կենտրոնի կողմից 2002թ.-ի ապրիլի 27-29-ը անցկացրած 13-րդ սեմինարի նյութեր:

20.11.1995 թ. խմբագրությամբ) ՆՏԱ-ի հասկացության հետ, որից ելնում են Դեկլար սկզբունքները, ունի միայն բառային նմանություն: Եթե խոսենք բովանդակային չափանիշների մասին, ապա համաձայն սահմանման, բռնի տեղահանվածը, դա. «ՌԴ-ի քաղաքացին է, որը լքել է իր բնակության վայրն իր կամ իր ընտանիքի անդամների նկատմամբ կիրառված բռնության կամ հետապնդման այլ ձևերի պատճառով...»: Ակնհայտ է, որ բռնի տեղահանվածի սահմանումը կառուցվել է 1951 թվականի Փախստականների կարգավիճակի մասին կոնվենցիայի մոդելի համաձայն այնպես, ինչպես փախստականների իրավունքի դեպքում, անձին բռնի տեղահանված ճանաչելն ենթադրում է հատուկ գործառույթի անցում՝ համանման այն գործառույթի, որը պետք է անցնի ապաստարան փնտրող անձը: Այսպիսով, «բռնի տեղահանվածը»՝ անձի հատուկ իրավական կարգավիճակ է, որն ինչպես ասված է օրենքում. «...հիմք է հանդիսանում, համաձայն սույն օրենքով, Ռուսաստանի Դաշնության դաշնային օրենքներով և այլ նորմատիվ իրավական ակտերով, ինչպես նաև Ռուսաստանի Դաշնության սուբյեկտների այլ նորմատիվ ակտերով սահմանված երաշխիքներ նրան տալու համար» (Հոդված 5-րդ, կետ 2-րդ): Այլ կերպ ասած, բռնի տեղահանվածի հատուկ կարգավիճակի բացակայության դեպքում, երկրի ներսում տեղաշարժված անձը չի կարող օգտվել պետության պաշտպանությունը և աջակցությունն ապահովող իրավունքներից և երաշխիքներից:

Մինչդեռ, ի տարբերություն փախստականների, որոնց հատուկ կարգավիճակն անհրաժեշտ է այն պատճառով, որ նրանք կորցրել են սեփական երկրի պաշտպանությունը և ստիպված են այն փնտրել օտար երկրի տարածքում, ՆՏԱ-ները նման կարգավիճակի կարիք չունեն, քանի որ նրանք շարունակում են մնալ իրենց պետության քաղաքացիներ և մյուս քաղաքացիների նման ունեն միևնույն իրավունքները: Նրանք միայն կարիք ունեն այդ իրավունքների իրականացումը և բռնի տեղահանման իրավիճակում ապաստարան գտնելը հեշտացնող լրացուցիչ երաշխիքների տրամադրման»¹⁰:

Այսպիսով, անմիջականորեն Ռուսաստանի տարածք տեղափոխված և ցանկացած կարգի պաշտոնական կարգավիճակ ունեցող նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի հայազգի բնակչության էական մասն արդեն կամ ստացել է մշտական կարգավիճակ՝ ՌԴ-ի քաղաքացիության տեսքով, կամ գտնվում է ոչ թե բռնի տեղահանվածի, այլ փախստականի կարգավիճակում, քանի որ համաձայն ռուսական օրենսդրության, տվյալ ժամանակավոր կարգավիճակ կարող է ունենալ միայն ՌԴ-ի քաղաքացին:

Առավել մեծաքանակ խումբ են կազմում այն անձինք, որոնք վտարումից անմիջապես հետո բնակություն հաստատեցին ՀԽՍՀ-ի

¹⁰ Петросян М. Руководящие принципы по вопросу о перемещении внутри страны и внутренний распорядок Российской Федерации: Сравнительный анализ // Келин В. Руководящие принципы по вопросу о перемещении внутри страны: Приложение. М., 2004, стр. 90-92.

տարածքում, մնացին այստեղ երկարատև ժամանակ և արդեն ՀՀ-ից տեղափոխվեցին ՌԴ: Ստացվում է, որ մարդկանց այս կատեգորիան արդեն հատել է միջազգայնորեն ճանաչված սահմանները և ըստ այդմ, չի կարող դիտարկվել որպես ՆՏԱ-ի խումբ: Այս կատեգորիայի մարդկանց հիմնական զանգվածն արդեն փաստացի հանդիսանում է քաղաքացիություն չունեցող անձինք (*ապատրիդներ*), քանի որ նրանց վերջին մշտական կարգավիճակը եղել է նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի և դրա միջոցով նաև, նախկին ԽՍՀՄ-ի քաղաքացու կարգավիճակը: Հետագայում նրանք չեն ստացել ոչ ՀՀ-ի և ոչ էլ ՌԴ-ի քաղաքացիություն, իսկ փախստականի կարգավիճակի տեսքով ժամանակավոր կարգավիճակ, որը տրամադրվում է խիստ որոշակի ժամանակի համար, նրանք այլևս չունեն (*համաձայն ՌԴ «Փախստականների մասին» օրենքի 7-րդ Հոդվածի՝ փախստականի կարգավիճակի տրամադրման ժամկետը մինչև 3 տարի է*): Ապատրիդների մասին 1954 թվականի կոնվենցիան «ապատրիդ» տերմինով ի նկատի ունի այն անձին, որը ոչ մի պետության օրենքի ուժով չի դիտարկվում որպես քաղաքացի: Տվյալ Կոնվենցիայի 12-րդ Հոդվածի համապատասխան, ապատրիդի անձնական կարգավիճակը որոշվում է նրա ժամանման երկրի՝ իրավաբանորեն ձևակերպված ժամանման վայրի օրենքներով կամ, եթե այդպիսիք չկան, ապա իր բնակության երկրի օրենքներով, իսկ Կոնվենցիայի 32-րդ Հոդվածը նշում է. «Պայմանավորվող պետություններն՝ ըստ հնարավորություն-

ների կիեշտացնեն ապատրիղների առնմանումն ու հպատակագրումը: Մասնավորապես, նրանք կանեն իրենցից կախված ամեն ինչ արագացնելու համար հպատակագրման հետ կապված գործավարությունը և հնարավորինս՝ կրճատելու դրա հետ կապված տուրքերն ու ծախսերը»:

1975 թվականին ուժի մեջ մտավ Անքաղաքացիության կրճատման մասին 1961 թվականի կոնվենցիան, որի գլխավոր սկզբունքն է հանդիսանում նրա մասնակից պետությունների կողմից իրենց քաղաքացիության տրամադրման ցանկալիությունն այն անձանց, որոնք այլ կերպ այն ստանալու ակնկալիք ունենալ չեն կարող:

Այստեղ ծագում է հետևյալ հարցը. վերը թվարկված երեք պետական կողմերից ո՞րն է, որ կարող է և պատրաստ է իր վրա վերցնել հակամարտությունից առավել տուժած անձանց մշտական բնույթի իրավական կարգավիճակի ճանաչման, պահպանման և ապահովման, պաշտպանության և երաշխավորման պատասխանատվությունը: Այլ կերպ ասած, այդ երեք պետություններից ո՞րն ունի հնարավորություն և օրինական իրավունք, ինչպես նաև դրան ավելացրած կենտրոնական իշխանությունների հաստատակամ ցանկություն՝ տրամադրելու իր քաղաքացիությունն այն անձանց, որոնց իրավունքներն ու ազատությունները սահմանափակված են և որոնք, տվյալ պահին գտնվում են անորոշ իրավական վիճակում:

Այստեղ ծագում է նաև վերոհիշյալ երկու հարցերից անբաժանելի հաջորդ հարցը. տվյալ անձինք այդ երեք պետություններից որի՞ հետ են ցանկանում կապել իրենց հետագա ճակատագիրը և հետևաբար՝ որի՞ քաղաքացիությունն են ցանկանում ստանալ:

Այս հարցերի համարժեքությունը անհրաժեշտաբար բխում է այն դրույթից, որի մասին արդեն խոսվել է տվյալ աշխատության սկզբում, այն է. մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության և մարդկանց իրավունքների կոլեկտիվ ապահովման բնագավառում անձի և պետության իրավահավասարություն հասարակական և պետական շահերի պաշտպանության միջոցով:

Աղբյուրաբանական Հանրապետությունը չի տիրապետում (*հնարավորություն, օրինական իրավունք և ցանկություն*) այս երրորդության ոչ մի տարրին, իսկ գլխավորն այն է, որ այն անձինք, որոնց մասին գնում է խոսքը, ոչ մի ցանկություն չունեն կապել իրենց հետագա ճակատագիրը մեղքերը չընդունած և իրենց նկատմամբ միանշանակորեն թշնամական վերաբերմունք դրսևորող պետական կազմավորման հետ: Ավելին, ներկայիս Աղբյուրաբանում քսենոֆոբիայի և ռասիզմի տարրերով շարունակվող և խորացող հակահայկական հիստերիայի ֆոնի վրա տեսանելի ապագայում խոսել հայերի և աղբյուրացիների համատեղ ապրելու որևէ իրական հնարավորության մասին՝ անհնարին է: Շատ փաստեր խոսում են այն մասին, որ հայերի նկատմամբ ձևավորված սկեռուն վախը

(Ֆորբիան) ժամանակակից Ադրբեջանում ձեռք է բերել բացահայտ մարդատյացության տեսք: Բավական է հիշել Ադրբեջանի Ազգային անվտանգության նախարարության շարքերից հայկական հեռավոր արմատներ ունեցող անձանց հեռացման հետ կապված վերջերս տեղի ունեցած պատմությունը: Փաստ, որը զարմանալիորեն հիշեցնում է անցյալ դարի 30-40 թվականներին ֆաշիստական Գերմանիայի հատուկ և անվտանգության ծառայությունների շարքերում իրականացված զտումները, որի արդյունքում ռեպրեսիայի ենթարկվեցին հրեա նախնիներ ունեցող բոլոր սպաները: Ադրբեջանում ամենաբարձր մակարդակներում հակահայկական քաղաքականություն է իրականացվում և արվում են հայտարարություններ, որոնք ոչ մի կերպ չեն համապատասխանում հանդուրժողականության մասին տարրական պատկերացումներին և իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների պաշտպանությանը¹¹:

Այս հարցում ՀՀ-ն ունի օրինական իրավունք, քանի որ Ադրբ. ԽՍՀ-ի և ԽՍՀՄ-ի քաղաքացու կարգավիճակից հետո վերջին ժամանակավոր կարգավիճակը, որը տրամադրվել է այդ անձանց ԱՀ-ի և ՀՀ-ի կազմավորումից հետո, այսինքն՝ երբ հայտնվեցին այսպես կոչված միջազգային ճանաչված սահմանները, եղել է Հայաստանի կողմից տրամադրված փախստականի կարգավիճակը: Փախստա-

կանի կարգավիճակով կամ առանց դրա, մարդիկ մեկնում էին ՀՀ-ից ՌԴ- և արդեն վերջինիս տարածքում, առայսօր չեն ստացել ոչ ժամանակավոր, ոչ մշտական կարգավիճակ: Ելնելով սրանից, ՀՀ-ն ունի իրավական հիմք տվյալ կատեգորիայի անձանց տրամադրելու իր քաղաքացիությունն այն պատճառով, որ, նախ՝ ՀՀ-ն հանդիսանում է ՀԽՍՀ-ի իրավահաջորդը և, որ այս հարցի հետ առնչվող ՀԽՍՀ-ի իրավունքներն ու պարտականությունները փոխանցվել են ՀՀ-ին, իսկ երկրորդը՝ այդ անձանց վերջին, չնայած ժամանակավոր բնության, կարգավիճակը եղել է ՀՀ-ի իշխանությունների կողմից ճանաչված փախստականի կարգավիճակը և այդ պատճառով, այն առնվազն կարող է վերականգնվել և հետագայում փոխակերպվել ՀՀ-ի քաղաքացու կարգավիճակի: Տվյալ համատեքստում ևս մեկ անգամ ընդգծենք, որ մարդիկ հիմնականում մեկնում էին (*ՀՀ-ից ՌԴ*) սոցիալտնտեսական նկատառումներից ելնելով, իսկ համաձայն ՌԴ- «Փախստականների մասին» դաշնային օրենքի 2-րդ Հոդվածի 2-րդ կետի, 1993թ. (*Դաշնային օրենքի խմբագրություն № 95-ՓՅ առ 28.06.1997 և № 117-ՓՅ առ 21.07.1998*), տվյալ Օրենքը չի տարածվում տնտեսական պատճառներով իրենց քաղաքացիական պատկանելության պետությունը (*իրենց նախկին բնակության վայրը*) լքած օտարերկրյա քաղաքացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց վրա: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ համաձայն ՌԴ- «Փախստականների մասին» դաշնային օրենքի 5-րդ Հոդվածի՝ անձի

¹¹ *Shekhiy Babayan D. Zapad i nagorno-karabakhskiy konflikt // Central'naya Azia i Kavkaz, № 6, 2004, st. 21-22.*

միջնորդության դիտարկումը մերժելու հիմքերից մեկը կարող է հանդիսանալ այն հանգամանքը, որ անձը ժամանել է այն օտարերկրյա պետությունից, որի տարածքում հնարավորություն կար ճանաչվելու փախստական:

Սակայն, ՀՀ-ն չունի բավարար տնտեսական ռեսուրսներ մարդկանց քաղաքացիություն տրամադրելու դեպքում նրանց արժանի վերադարձն ապահովելու համար (*բացի այդ, ՀՀ-ն արդեն քաղաքացիություն է տրամադրել և, որքան դա հնարավոր է եղել իր ծանր սոցիալտնտեսական իրավիճակում, նվազագույն նյութական պայմաններ է ապահովել Ադրբ. ԽՍՀ-ի տասնյակ հազարավոր նախկին քաղաքացիների համար*): Իսկ ամենակարևորն այն է, որ վերջիններս, այդ թվում նաև, օրինակ՝ այն անձինք, որոնք գտնվում են ՌԴ-ի տարածքում, առանձնապես մեծ ցանկություն չունեն վերադառնալ այն պետության տարածքը, որտեղ իրենց սոցիալ-քաղաքական բնույթի իրավունքները և ազատությունները գործնականում այս կամ այլ կերպ կարող են չիրացվել (*պետական լեզվի չիմացությունը, ինչը կարող է խնդիր առաջացնել կրթություն ստանալու կամ աշխատանքի տեղավորվելու ժամանակ, Հայաստանի սակավահողությունը և դրա հետ կապված մարդկանց, որոնց մի մասը նախկինում հիմնականում զբաղվել է գյուղատնտեսությամբ, աշխատանքի տեղավորման խնդիրները և այլն*):

Այս համատեքստում, ՌԴ-ն ունի համարյա բոլոր հնարավորությունները (*չնայած՝ որոշակիորեն սահմանափակ*) և օրինական իրավունք, քանի որ հանդիսանում է նախկին ԽՍՀՄ-ի իրավահաջորդը: Բացի այդ, Ադրբ. ԽՍՀ-ից վտարված մարդկանց զգալի մասը ապաստարան գտավ ՌԴ-ի տարածքում և այստեղ ստացավ քաղաքացու կարգավիճակ կամ գտնվում է դրան նպաստող իրավական վիճակում: Նշված անձանց մոտ ցանկություն կա, հատկապես հետխորհրդային պետությունների ֆոնի վրա, իրենց ճակատագիրը կապելու իրենց ապաստարան տրամադրած պետության հետ: Սակայն, ՌԴ-ի դեպքում, այս հարցում բավարար չէ ինչպես կենտրոնական իշխանությունների, այնպես էլ հատկապես Դաշնության առանձին սուբյեկտների տարածաշրջանային վերնախսավի քաղաքական կամքը: Քաղաքական կամքի բացակայությունը հանգեցնում է տվյալ կատեգորիայի անձանց համար քաղաքացիությամբ տրամադրվող քաղաքական իրավունքների և ազատությունների լիակատար բացակայության, նրանց սոցիալտնտեսական ազատությունների էական սահմանափակման, ինչպես նաև նրանց անձնական իրավունքների ոտնահարման: Դա հատկապես թույլատրելի չէ, քանի որ այդ մարդիկ չպետք է գտնվեն մշտական տազնապի և երկյուղի մեջ սեփական անձի և մտերիմների համար, նրանք չեն կարող իրենց ամենակարևոր անկապտելի իրավունքներում ավելի քան 15 տարի շարունակ գտնվել անընդհատ ճնշված վիճակում:

Այս ամենը խոսում է տվյալ անձանց ներկայիս վիճակի որակական այլ իմաստավորման և այդ հիմքի վրա նրանց իրավունքների և ազատությունների անվերապահորեն ճանաչման և պահպանման, պաշտպանության և երաշխավորման հայեցակարգի առաջադրման անհրաժեշտության մասին: Միայն տվյալ հայեցակարգը կօգնի մեզ պատասխաններ տալ հետևյալ բաց հարցերին.

1. Ո՞ր պետական կազմավորումը պետք է իր վրա վերցնի տվյալ անձանց իրավունքների և ազատությունների ողջ համալիրի ապահովման պատասխանատվությունը:

2. Ինչպե՞ս դա կօգնի հաղթահարելու տվյալ անձանց իրավունքների և ազատությունների ոտնահարման ձևով արտահայտված անարդարությունը և ինչպե՞ս կնպաստի դարաբաղյան հակամարտության նկատմամբ առաջացած վիճելի հարցերի լուծման խնդրին:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը՝ հաշվի առնելով տվյալ կատեգորիայի անձանց նկատմամբ սեփական բարոյական պատասխանատվությունը, առնվազն պետք է գնա առավել պարզեցված ձևով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության քաղաքացիություն ստանալու նրանց իրավունքի ճանաչմանը: Միևնույն ժամանակ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կարող է տվյալ կատեգորիայի անձանց հնարավորություն տալ բնակվելու իր կողմից վերահսկվող տարածքներում ելնելով այն հանգամանքից, որ

նշված անձինք, նախևառաջ, ամենաշատն են տուժել տվյալ հակամարտությունից թե բարոյական, թե նյութական տեսանկյունից, իսկ երկրորդը, որ մինչև իրենց բռնի տեղահանման պահը, որը կրում էր ցեղասպանության և էթնիկ զտման բնորոշ հատկանիշներ, նրանք հանդիսանում էին Ադրբ. ԽՍՀ-ի և ԽՍՀՄ-ի քաղաքացիներ (*«ԽՍՀՄ-ում հաստատված է միացյալ խորհրդային քաղաքացիություն: Խորհրդային հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացի հանդիսանում է ԽՍՀՄ-ի քաղաքացի: Խորհրդային քաղաքացիություն ձեռք բերելու և կորցնելու հիմքերը և կարգը սահմանվում է ԽՍՀՄ «Քաղաքացիության մասին» օրենքով», ԽՍՀՄ Սահմանադրություն, Հոդված 33-րդ, 1977թ.*): Այսինքն, մինչև իրենց տեղահանման պահը նրանք գտնվում էին հաստատուն իրավաքաղաքական կապի մեջ Ադրբ. ԽՍՀ-ի, իսկ արդեն նրա միջոցով նաև՝ ԽՍՀՄ-ի հետ: Այդ պատճառով, նրանք իրավունք ունեն բնակություն հաստատելու նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի տարածքում, քանի որ տվյալ պահին ունեն վախստականի կարգավիճակ, որն իր հերթին կրում է ժամանակավոր բնույթ և այդպիսով նախատեսում է տվյալ անձանց վերադարձի հնարավորություն իրենց վերջին քաղաքացիության վայրերը: Այդպիսի վայրեր են հանդիսանում այսօր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կողմից վերահսկվող Դաշտային Ղարաբաղի տարածքները, որտեղ տվյալ պահին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ուժերով կարող է ապահովվել նրանց այստեղ անվտանգ

գտնվելը և անվտանգ զարգացումը: Սա կապված է այն հանգամանքի հետ, որ Դաշտային Ղարաբաղն, ի տարբերություն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ենթադատության տակ գտնվող այլ տարածքների, ունի նշված կատեգորիայի մարդկանց տեղավորման և նորմալ կենսագործունեության ապահովման համար ավելի մեծ հնարավորություններ, քան հանրապետության այն շրջանները, որոնք խորհրդային ժամանակներում բռնի կերպով սահմանափակվեցին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) շրջանակներում: Համեմատության համար հարկավոր է հիշեցնել, որ խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզից գաղթած հայերի քանակը, որոնք ապրում էին Ադրբ. ԽՍՀ-ի մյուս շրջաններում, 5-6 անգամ գերազանցում էր Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հայ բնակչության թվաքանակը (*չնայած դրան նպատառում էին ոչ միայն օբյեկտիվ սոցիալտնտեսական պատճառները և բնական ու նյութական միջոցների սահմանափակությունը, այլև Խորհրդային Ադրբեջանի հայերի ԼՂԻՄ-ից տեղահանման անթաքույց պետական քաղաքականությունը, որի արդյունքում մինչև 1980-ական թվականների վերջն ինքնավար մարզը լքեց նրա ազգաբնակչության մոտ 80%-ը*): Այնուհանդերձ, Դաշտային Ղարաբաղի տվյալ տարածքները բավարար նյութական փոխհատուցում չեն հանդիսանում Ադրբ. ԽՍՀ-ի այն նախկին հայազգի քաղաքացիների համար, որոնք լքեցին այս

հանրապետությունը 1988-1990 թվականներին զանգվածային հետապնդումների և ցեղասպանության ժամանակ: Բաքվում, Կիրովաբադում, Սումգաիթում և այլ քաղաքներում ապրող նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի հայ քաղաքացիների անշարժ գույքի որակական համադրումը ցույց է տալիս, որ խոսքը գնում է մոտավորապես 100-110 հազար բնակարանների և սեփական տների մասին, որոնք նրանք թողել էին վտարման հետևանքով: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Ադրբ. ԽՍՀ-ում հայերն ունենալով ինքնատիպ մասնագիտական նկարագիր (*մասնավորապես, նրանք ավանդաբար կազմում էին Խորհրդային Ադրբեջանի նավթարդյունաբերության առաջատար մասնագետների մեծ մասը և այլն*) և ԲՈՒՀ-ական կրթություն, գտնվում էին ավելի լավ նյութական վիճակում, քան նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի մնացած բնակչությունը (*այդ թվում նաև 1980-ական թվականներին ադրբեջանցիներով բնակեցված Դաշտային Ղարաբաղը*): Նրանցից շատերն ունեին 2-3-ական բնակարաններ և այլն, և այս տարբերակը չի կարող լինել նրանց կորուստների վերականգնման բավարար երաշխիք և փոխհատուցում: Միաժամանակ, խոսք չի կարող գնալ այն մասին, որ նրանք կարող են վերադառնալ իրենց նախկին բնակության վայրերը, հաշվի առնելով անցած դարի ընթացքում Ադրբեջանի ցանկացած իշխանությունների կողմից հայ ազգաբնակչության նկատմամբ իրականացված մեծ և փոքր ցեղասպանությունների պերմանենտ պրակտիկան: Եթե նույնիսկ

խորհրդային ժամանակաշրջանում, երբ կենտրոնական ուժեղ իշխանության առկայությունը, որը հիմնականում վերահսկում էր իշխանությունը բոլոր ուղղահայացներով, չկարողացավ կանխարգելել Ադրբեջանի կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող մշտական ճնշումները և խտրականությունները, որոնք վերջիվերջո հանգեցրեցին ցեղասպանության գործողությունների ընդդեմ հայերի 1988 թվականին՝ Սումգայիթում, 1990 թվականին՝ Բաքվում և ինչպես նաև Ադրբեջանի այլ հայաբնակ շրջաններում, ապա ինչպես՝ կարող է ներկայիս Ադրբեջանը, որտեղ հայատյացությունը բարձրացված է պետական քաղաքականության աստիճանի, ապահովել Ադրբ. ԽՍՀ-ի բռնությունների ենթարկված մախկին քաղաքացիների անվտանգությունը և նորմալ կենսագործունեությունը: Այդ պատճառով միակ ելքը կարող է հանդիսանալ էթնիկ սահմանազատումը և միակ տարածքները, որտեղ Ադրբ. ԽՍՀ-ի մախկին քաղաքացիներին կարող է տրամադրվել անվտանգ բնակության հնարավորություն, հանդիսանում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ենթադատության տակ գտնվող Դաշտային Ղարաբաղի շրջանները:

Սիւնույն ժամանակ, արդեն ելնելով նրանից, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը նրանց կարող է տրամադրել անվտանգության որոշակի երաշխիքներ և, համապատասխանաբար, իր անմիջական պետական պաշտպանության տակ վերցնել

տվյալ կատեգորիայի անձանց, առաջանում է տվյալ անձանց և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության միջև իրավաքաղաքական կապի ձևակերպման անհրաժեշտություն՝ վերջինիս քաղաքացիություն տրամադրելու տեսքով:

Այդ անձինք, որոնք լքել են իրենց մախկին քաղաքացիության (Ադրբ. ԽՍՀ և նրա միջոցով՝ ԽՍՀՄ) երկիրը, իրավունք ունեն ճանաչմամբ ստանալու Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության քաղաքացիություն՝ ելնելով առնվազն այն փաստից, որ երբեմնի ԼՂԻՄ-ը մտցվել է Ադրբ. ԽՍՀ-ի կազմի մեջ (*ձևականորեն մի կողմ թողնելով կազմի մեջ այդպես մտցվելու օրինականությունը*)¹² և այդ պատճառով, որոշակի առումով, հանդիսանում է Ադրբ. ԽՍՀ-ի իրավահաջորդը, քանի որ.

1. ներկայումս գոյություն ունեցող ԱՀ-ն հրաժարվեց լինել Ադրբ. ԽՍՀ-ի իրավահաջորդը և, ընդունելով 1991 թվականի օգոստոսի 30-ի Հռչակագիրը, իրավական առումով որպես իրեն մախորդող՝ հայտարարեց 1918-1920 թվականներին գոյություն ունեցող ԱՀ-ն,

2. հայերն՝ ադրբեջանցիների հետ հավասար, 1920-ական թվականներին ստեղծված Ադրբ. ԽՍՀ-ում հանդիսացել են պետություն կազմավորող ազգություն թեկուզ միայն այն պատճառով, որ Ադրբ. ԽՍՀ-ի տարածքում միակն էին, որ ունեին ազգային կազմա-

¹² *Stu` Манасян А.С. Карабахский конфликт в ключевых понятиях и избранные темы в расширенном формате. Ереван, 2002.*

վորում և հանձինս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ մնացել են այն պետական կազմավորումը, որը պատասխանատվություն է կրում բոլոր այն հայերի համար, որոնք մինչև 1991 թվականի օգոստոսի 30-ը ապրել են Ադրբ. ԽՍՀ-ի տարածքում: Այդ պատճառով, Ադրբ. ԽՍՀ-ից հայ փախստականներն իրավունք ունեն ճանաչմամբ ստանալու Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության քաղաքացիություն:

ԼՂԻՄ-ի աղբյուրներից բնակչության հիմնական զանգվածը լքել է իր բնակության վայրերը (*օրինակ՝ Շուշի քաղաքի մի շարք թաղամասերը*) 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Անկախության հռչակագրի և նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ի Անկախության հանրաքվեից հետո: Ըստ որում, հանրաքվեին մասնակցելու հնարավորություն նրանք ունեցել են: Ոչ ոք նրանց չէր արգելում մասնակցելու հանրաքվեին, սակայն նրանց կողմից վերջինս անտեսվեց: Չնայած անկախ պետություն ստեղծելու Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնության օրինական իրավունքի դեմ պայքարում նրանց ակտիվ մասնակցությամբ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն, այնուհանդերձ, պետք է այդ կատեգորիայի անձանց Ղարաբաղ վերադառնալու և ղարաբաղյան քաղաքացիական հասարակությամբ վերաինտեգրվելու իրավունք վերապահի՝ որպես լիիրավ քաղաքացիների:

Անհրաժեշտ է նշել հետևյալ ռազմաքաղաքական հանգամանքը. եթե 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ի Հռչակագիրը և նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեն ուղղված էին ԼՂԻՄ-ի արհեստականորեն պարտադրված և կամայականորեն հաստատված սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ստեղծելուն՝ որպես Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կողմից որոշակի բարի կամքի դրսևորում (*չնայած իրականում, Ադրբ. ԽՍՀ-ի նախկին հայ քաղաքացիները, որոնք պետություն կազմավորող երկրորդ ազգության ներկայացուցիչներ էին, հնարավորություն ունեին մասնակցելու 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի Անկախության հանրաքվեին միայն ԼՂԻՄ-ի տարածքում և Շահումյանի շրջանում, քանի որ նրանք այդ ժամանակ էթնիկ գոտիների արդյունքում արդեն ամբողջովին փտարվել և տեղահանվել էին իրենց պետական բնակության այլ տարածքներից (ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մի մասից՝ Հաղրուքի շրջանի մի շարք գյուղերից և Բերդաձորի ենթաշրջանից)*), ապա հետագայում Բաքվի կողմից ԼՂԻՄ-ի շրջանակներում (*ներառյալ Շահումյանի շրջանը և Գետաշենի ենթաշրջանը*) Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակման խաղաղ բնույթի չընկալման պատճառով և հակամարտության իրավաքաղաքական հարթությունից բաց ռազմական դիմակայության հարթություն անցնելու կապակցությամբ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն

իր օրինական իրավունքը պաշտպանելու համար ստիպված էր մտնել ռազմական փուլի մեջ՝ կազմակերպելով երկրի պաշտպանությունը:

ԱՀ-ի ղեկավարությունը ռազմական ճանապարհով փորձեց ոչ միայն նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ում պետություն կազմավորող երկրող ազգությանը զրկել զարգացման սեփական ուղի ունենալու իր իրավունքից, այլև՝ ֆիզիկապես ամբողջովին վտարել կամ բնաջնջել նրան: Սույնով, հենց Ադրբեջանի ղեկավարության վրա է ընկնում ինչպես ռազմական գործողություններ սանձադեմելու, այնպես էլ դրանց հետևանքները վերացնելու լիակատար պատասխանատվությունը, այդ թվում նաև այդ գործողությունների հետևանքով տուժած փախստականների և ՆՏԱ-ի նյութական փոխհատուցման հարցը (անկախ նրանց ազգությունից և ներկայիս քաղաքացիությունից): Հենց ԱՀ-ի ղեկավարությունն էր, որ սկսեց ակտիվ ռազմական գործողություններ (նախկին Խորհրդային բանակի զորամասերի և դրանց փոխարինող ռուսական զորքերի աջակցությամբ) լիովին շրջափակված, անկլավային վիճակում գտնվող Ղարաբաղի բնակչության նկատմամբ, որն այդ պայմաններում ոչ մի կերպ չէր կարող պատերազմի նախաձեռնող լինել: Հենց ԱՀ-ի ղեկավարությանն է պատկանում ռազմական հակամարտության ընթացքում մեծ զոհերի պատճառ դարձած, այդ թվում նաև խաղաղ բնակչության շրջանակներում, զենքի և ռազմական տեխնիկայի նորանոր տեսակների՝

սկսած ծանր զրահատեխնիկայից և հրետանուց, մինչև ռազմական ուղղաթիռների և ինքնաթիռների կիրառման նախաձեռնությունը: Հենց Ադրբեջանն էր, որ ՌԴ-ի պաշտպանության նախարարության թողտվությամբ փաստացիորեն յուրացրեց և բռնագրավեց իր տարածքում տեղակայված նախկին Խորհրդային բանակի համարյա ողջ զենքը և զինվորական տեխնիկան, այս կերպ խախտելով Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրով, 1990 թ., իր վրա վերցրած պարտավորությունները, որի մասնակից ԱՀ-ն դարձել էր 1992թ. մայիսի 15-ի Տաշքենտյան պայմանագիրը ստորագրելուց հետո (*վերջինս իր մեջ ներառում է 1990 թվականի Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրի իրականացման սկզբունքների և գործառույթների մասին համաձայնագիրն ու Ջենքի և ռազմական տեխնիկայի առկայության առավելագույն մակարդակների մասին արձանագրությունը*)¹³:

Սակայն, ինչպես հայտնի է, չնայած Ադրբեջանի զինված ուժերի քանակական և տեխնիկական ճնշող առավելությանը, հակամարտության ռազմական փուլի ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության բանակը գրավեց ոչ թե ներկայիս ԱՀ-ի՝ այլ նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի տարածքները (*որոնք օգտագործվում էին որպես ադրբեջանական զորքերի ռազմական*

¹³ Stui՝ Минасян С. Проблемы ограничения и контроля над вооружениями на Южном Кавказе // Центральная Азия и Кавказ, № 6, 2004, ст. 39-48.

քաղաքներ և որտեղից իրականացվում էր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակավայրերի մշտական գնդակոծումը) և հաստատվեց այնտեղ՝ առաջօր իրականացնելով դրանց արդյունավետ վերահսկողությունը: Տվյալ տարածքների վիճելիությունը կարող է մատնանշվել նրանով, որ հակամարտության ակտիվ փուլի ընթացքում, որը սկսվեց հենց 1991 թվականի դեկտեմբերի հանրաքվեից հետո, այսինքն՝ 1992 թվականից տվյալ տարածքները մի քանի անգամ «ձեռքից ձեռք» են անցել՝ փոխելով վերահսկողության սուբյեկտը (ԼՂՀ և ԱՀ): Սրա հետևանքով, կարող էր ստեղծվել ներկայիս հակառակ իրավիճակը, երբ ԱՀ-ն վերահսկողություն ձեռք կբերեր ոչ միայն տվյալ տարածքների, այլ նաև հենց նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքների վրա այն համամասնություններով, որոնցով այժմ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը վերահսկում է նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի տարածքները:

Սակայն իրավական տեսանկյունից, ներկայիս իրավիճակն առավել օրինական է, քանի որ, կրկնվենք, ԱՀ-ն չի հանդիսանում Ադրբ. ԽՍՀ-ի իրավահաջորդը և այդ պատճառով չի կարող որևէ կերպ բացարձակ իմաստով հավակնել նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի ամբողջ տարածքին:

Այսպիսով, իրավական իմաստով որպես հակափաստարկ է հանդես գալիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության «արդյունավետ վերահսկողությունը» բոլոր այն պատմական տարածքների

հանդեպ, որոնց վրա ոչ «1918-1920 թվականների մմուշի» Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԱԴՀ) և ոչ էլ «1990-2000 թվականների մմուշի» Ադրբեջանական Հանրապետությունը, երբևէ վերահսկողություն չեն իրականացրել, ինչպես նաև չեն ունեցել օրինական հաստատված կամ միջազգային հանրության կողմից ճանաչված սահմաններ, որոնց նկատմամբ այսօր հավակնություններ է ներկայացնում Ադրբեջանի ղեկավարությունը: Մասնավորապես հիշեցնենք, որ 1918 թվականին Անդրկովկասում բուրքականազրեսիայի հետևանքով քաղաքական քարտեզի վրա առաջին անգամ ի հայտ եկած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը չիմնավորված տարածքային պահանջներ ներկայացրեց բոլոր հարևան պետություններին: Հավակնելով Բաքվից մինչև Բաթում ընկած տարածքներին ԱԴՀ-ն 1919 թվականին համապատասխան փաստաթուղթ ներկայացրեց Ազգերի լիգային, սակայն վերջինս ԱԴՀ-ի այդ պահանջներն օրինական չհամարեց (*ինչը հանդիսացավ գլխավոր պատճառը, որպեսզի Լիգան մերժի դե-յուրե ճանաչելու ԱԴՀ-ն*) և այս պետությունը լքեց աշխարհի քաղաքական քարտեզը՝ առանց միջազգայնորեն ճանաչված և օրինական սահմանների: 1991 թվականին հռչակված ԱՀ-ն փաստորեն վերադարձավ 1918-1920 թվականների իրավական իրողություններին, սույնով՝ դառնալով այն պետության իրավահաջորդը, որը չունի միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններ և հետևա-

բար՝ որևէ իրավունք այն տարածքների նկատմամբ, որոնք այժմ գտնվում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ենթադատության տակ: Ավելին, նույնիսկ ՄԱԿ, ԵԱՀԿ և մի շարք այլ միջազգային կազմակերպություններ Ադրբեյջանին (*ինչպես նաև մնացած հետխորհրդային հանրապետություններին*) ընդունելու հանգամանքը ԽՍՀՄ-ի միջազգային իրավանքակալության իներցիայի հետևանք էր և չէր նախատեսում այդ կազմակերպությունների կողմից այն սահմանների և տարածքների ճանաչում, որոնց նկատմամբ պաշտոնական Բաքուն այսօր պահանջներ է ներկայացնում:

ՄԱՐԴԱԿԵՆՏՐՈՆԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԱՆՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽԱՂԱՂ
«ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՊԱՀԱՐՁԱՆԻ» ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐ

«Միջազգային հակամարտություն» հասկացության ավանդական ընկալումն, որը կենտրոնացած է բացառապես այնպիսի կատեգորիաների գործառնության վրա, ինչպիսիք են՝ «պետություն», «ազգային անվտանգություն», «ազգային շահեր» և այլն, տուժում է իր էտատիզմի (պետականամետության) պատճառով: Հաճախ անտեսվում է հակամարտության բուն էությունը, նրա ծագման իրական աղբյուրը, նրա զարգացման գործընթացի առարկան և նրա լուծման անհրաժեշտ այն արդյունքը, որին հարկավոր է ձգտել: Հետխորհրդային տարածքում բոլոր հակամարտությունները, որոնք այսպես թե այնպես միջպետական հակամարտությունների բնույթ են կրել, առաջին հայացքից իրենց հիմքում ունեցել են ազգամիջյան կամ էթնիկ դիմակայության ծագում: Բացառապես կամ համարյա բացառապես էթնիկ չափման, ինչպես նաև հակամարտող պետությունների ազգային վերնախավերի կամքին ապավինելու բացառիկ բնույթի վրա կենտրոնացած տվյալ մակերեսային մոտեցումը թույլ չի տալիս համարժեքորեն ընկալել հակամարտության էությունը և, առավել ևս, գտնել դրա արդյունավետ և փոխընդունելի (*ինհարկե՝ հարաբերականորեն*) լուծման ուղիները: Այլ կերպ ասած, պետությունների

ետևում տեսանելի չէ մարդն՝ իր իրավունքներով և օրինական շահերով:

Հետխորհրդային տարածքում նշված հակամարտություններն իրենց խորքային հիմքերում մարդու իրավունքների և ազատությունների ոտնահարման և դրանց սահմանափակումներին ուղղված լայնածավալ և, որ զլխավորն է, դավադիր բնույթ ունեին, մի հանգամանք, որն սկզբնավորման փուլում չէր երևում կամ մինչև վերջ չէր գիտակցվում: Մարդիկ դադարեցին զգալ իրենց անվտանգության մեջ, ինչի հետևանքով իրենց իրավաքաղաքական կարգավիճակն ընդհարման մեջ մտավ իրենց իրական սպասելիքների հետ. նրանք ձևականորեն իրավաքաղաքական կապի մեջ էին գտնվում այն պետական կազմավորման հետ, որն ոչ միայն չէր ապահովում նրանց անվտանգությունը և իր վրա չէր վերցնում այն ապահովելու պատասխանատվությունը, այլև հանդիսանում էր մարդու «անպաշտպանվածության» վիճակի և անվտանգությանը սպառնացող բուն աղբյուրը: Անձի իրավաքաղաքական կարգավիճակի և նրա պաշտպանվածության (անվտանգության) վիճակի միջև հակասության փաստն առանձնահատուկ հստակությամբ երևաց նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի պետաիրավական պրակտիկայում դարաբաղյան հակամարտության սկզբնական փուլից սկսած մինչև այն պահը, երբ նրա վերջին քաղաքացին վտարվեց իր ազգային պատկանելության չափանիշով: Դարաբաղի հայերը հակամարտություն չէին սկսել

Ադրբ. ԽՍՀ-ի հետ հակամարտության ավանդական-պետական չափման իմաստով: Այլ կերպ ասած, Դարաբաղի բնակչության պահանջներն իրենց առաջնային զարգացմամբ իրենց հիմքում կրում էին խիստ իրավական բնույթ՝ ինչպես օրինականության (*այդ պահին հաստատված և գործող սահմանադրական-օրենսդրական բոլոր նորմերի, իրավական գործառնությունների պահպանում և այլն*), այնպես էլ բովանդակային առումներով (*դրանք, ոչ հեռու անցյալում ոտնահարված և աճող ուժով ոտնահարվող իրենց իրավունքների պահպանման, պաշտպանության և երաշխավորման պահանջներն էին*): Դա հակամարտություն չէր իր տարածքային չափման հասկացողությամբ: ԼՂԻՄ-ի հայերն այդ պահին արդեն հանդիսանում էին այս՝ թեև տարածքային ձևավորման տեսանկյունից արհեստականորեն և անօրինական կերպով ստեղծված կազմավորման (ԼՂԻՄ) պետություն կազմավորող ազգությունը:

Տարածքների խնդիրը ծագեց հետո, հենց այն ժամանակ, երբ պետություն կազմավորող ազգի իրավաքաղաքական ինքնորոշման օրինական իրավունքը «կասկածի տակ դրվեց» նորահռչակ ԱՀ-ի կողմից, որի հետ ոչ նախկին ԼՂԻՄ-ը, ոչ էլ հռչակված Լեռնային Դարաբաղի Հանրապետությունը ոչ մի քաղաքական կամ իրավաբանական առնչություն չեն ունեցել և չեն կարող ունենալ: Այն տարածքները, որոնց մասին այսօր ԱՀ-ն խոսում է որպես հայերի կողմից «բռնագավթված» տարածքների, հակամարտության քար-

տեղի վրա հայտնվեցին բացառապես հակամարտության լուծման հիմնարար և հայեցակարգային նպատակով, ծառայելու համար որպես բնական-նյութական և տնտեսական ապահովության միջոց, որպես գործիք նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի բնակչության այն մասի իրավունքների և ազատությունների ճանաչման, պահպանման, պաշտպանության և երաշխավորման համար, որն՝ անկախ էթնիկ պատկանելությունից, առավելագույնս տուժեց հակամարտությունից: Այդ մարդիկ գտնվում էին հաստատուն իրավաքաղաքական կապի մեջ Ադրբ. ԽՍՀ-ի հետ և Ղարաբաղի հայերի օրինական պահանջների հետ ուղղակի կապ չունեին: Իրենք՝ Ղարաբաղի հայերը, երբեք կասկածի տակ չէին դնում այդ անձանց (*որպես Ադրբ. ԽՍՀ-ի քաղաքացիների*) կարգավիճակը, իսկ նրանց քաղաքացիական-հանրապետական պատկանելության տարածքից վտարման բացառիկ պատճառը եղել է Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմը: Այսպիսով, նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ն և ներկայիս ԱՀ-ն իրենց գործողություններում ելնում են և շարունակում են ելնել հակամարտության պատճառների էթնոքաղաքական ընկալումից և ամենայն հավանականությամբ, այսուհետ նույնպես ԱՀ-ն կշարունակի միևնույն դիրքերից կառուցել հակամարտության կարգավորման իր առաջարկությունները:

Ներկայիս էթնոկենտրոն պետությունների համար գլխավոր խնդիր է հանդիսանում տարածքների հարցը: Նրանք սահմանա-

զատվում են հակամարտության էության իրավական ըմբռնումից, իսկ բուն իրավական կատեգորիաները, եթե նրանց կողմից դրանք օգտագործվում են, ապա միայն տարածքների խնդրի հիշատակման ժամանակ (հիշենք «20% տարածքները և 1 մլն փախստականները» կամ էլ միջազգային իրավունքի նորմերի «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը) միջազգային իրավունքի նորմերի առանձին վերցրած՝ միակողմանի և սահմանափակ մեկնաբանությամբ: Հատկապես տարօրինակ է, երբ դա տեղի է ունենում այնպիսի միջազգային կազմակերպությունների անդամ-պետությունների հետ, ինչպիսիք են ՄԱԿ-ը, ԵԱՀԿ-ն և Եվրոպայի խորհուրդը, որտեղ մարդու իրավունքների անվտանգության պահպանման հարցերը կազմում են մեկ ամբողջականություն, որտեղ ցանկացած հակամարտության էթնիկ իմաստավորումը սկզբունքորեն անընդունելի է, որտեղ միջպետական հարաբերությունների հակամարտության տարածքային իմաստավորումը դարձել է անցած տարիների (*օրինակ՝ «սառը պատերազմի» ժամանակների*) մնացուկ և, համապատասխանաբար, որտեղ անհատական և կոլեկտիվ չափումների վրա մարդու իրավունքներն առաջնային են:

Կասկածից վեր է, որ հակամարտության կարգավորման համատեքստում կարևորը մարդն է, նրա իրավունքները և ազատությունները, նրա պաշտպանվածության առկայությունը, նրա

անվտանգ կենսագործունեությունն ու զարգացումը՝ այդ հասկացությունների բոլոր դրսևորումներով:

Միջազգային հարաբերությունների ժամանակակից գիտության համար անվտանգության բնագավառում ակնհայտ է դարձել առանձին վերցրած անձի անվտանգության ոչ միայն կարևորության, այլև առաջնայնության ճանաչումն՝ իր տարաչափ ըմբռնումով: Դրա մասին են վկայում տվյալ ոլորտի մասնագետների տեսական ուսումնասիրությունները, գիտակիրառական բնույթի աշխատությունները, ինչպես նաև ժողովրդավարական պետությունների պաշտոնական փաստաթղթերը և միջազգային իրավունքի նորմերը: Փորձենք պատկերացնել կապը գիտության, պաշտոնական մոտեցման ու մարդու անվտանգության և իրավունքների պաշտպանության բնագավառում միջազգային հարաբերությունների և միջազգային իրավունքի «իդեալական վիճակի» միջև հետևյալ կերպ. Ա. Ջորջը և Ռ. Կեոխանեն անվտանգության ոլորտի բոլոր ազգային շահերը միավորել են ստորև բերված երեք խմբերում.

1. ֆիզիկական գոյություն,

2. ազատություն՝ որպես երկրի բնակիչների կառավարման ձևի ընտրության և անհատական իրավունքների համակցությունը հաստատելու ունակություն, որն ամրագրվում է օրենքով և պաշտպանվում է պետության կողմից,

3. տնտեսական բարեկեցություն, որը նախատեսում է տնտեսական բարեկեցիկ վիճակի առավելագույն աճ¹⁴:

Կանադացի հետազոտող Կ. Հոլսթին նպատակների առաջնահերթությունը դասավորում է այնպես, որ հստակորեն որոշվում են հիմնարար, միջնաժամկետ և հեռանկարային նպատակները: Հիմնարար նպատակները, որոնց Հոլսթին անվանում է «առանցքային», արտացոլում են այն արժեքները, որոնք անհրաժեշտ է պաշտպանել բոլոր միջոցներով և բոլոր ժամանակներում: Դրանց թվին են դասվում քաղաքական միավորի, այսինքն՝ պետության քաղաքական, սոցիալական, կրոնական և մշակութային շահերի անվտանգությունը, ինքնավարությունը, անկախությունը, ինչպես նաև իր քաղաքացիների բարեկեցությունը¹⁵:

«ԱՄՆ-ի ազգային անվտանգության դոկտրինը տարբերակում է երկրի ազգային շահերի երեք մակարդակ. 1. Ազգային կենսական շահեր, որտեղ մտնում են ԱՄՆ-ի և իր դաշնակիցների տարածքների անվտանգությունը, ամերիկյան քաղաքացիների անվտանգությունը...»¹⁶: Անհրաժեշտ է նշել, որ. «ԱՄՆ-ի ազգային անվտանգության դոկտրինը» այդ պետության անվտանգության բնագավառին վերաբերող բավականին դինամիկ հայեցակարգ է:

¹⁴ Olson W.C. et all. *The Theory and Practice of International Relations*. New Jersey, 1983.

¹⁵ Holsti K.J. *International Politics. A Framework for Analysis*. New Jersey, 1987.

¹⁶ *Современные международные отношения* // Под ред. Торкунова А.В. М., 2000, сс. 286-287.

«Գրեթե ամեն տարի քաղաքական բարձրագույն մակարդակի վրա նախագահի ստորագրությամբ հաստատվում է “National Security Strategy” վիստաթուղթը, որտեղ ձևակերպված են երկրի ամենակարևոր շահերը և դրանց մարտահրավեր նետող և դրանց համար վտանգ ներկայացնող ամենահնարավոր աղբյուրները»¹⁷: Սակայն, իր հիմքում, պաշտպանվող արժեքների և շահերի առաջնահերթության առումով, այն հաստատում է: Այստեղ միշտ հիմնարար արժեքների թվում են անհատը, նրա իրավունքները և ազատությունները:

Տվյալ բնագավառում ռուսական ուսումնասիրություններն անցել են կայացման փուլը և այժմ գտնվում են ժողովրդավարական պետությունում հիմնարար արժեքների ճանաչման մույն դիրքերում: Այսպես, Ս. Պանարինի ընդհանուր անվտանգության հայեցակարգի մեջ որպես միջուկ հանդես է գալիս վերը նշված առանձին անհատի անվտանգության տարաչափությունը, որն իր արտահայտությունն է գտնում հետևյալ կերպ.

«1. Ֆիզիկական անվտանգության ապահովում, հակազդեցություն այն գործոններին, որոնք կարող են սպառնալ մարդու կյանքին և առողջությանը.

¹⁷ Коновалов А.А. *Современные международные отношения и мировая политика* // Под ред. Торкунова А.В. М., 2004, стр. 274.

2. Տնտեսական անվտանգություն, այսինքն՝ զբաղվածության ապահովում և աշխատանքի բավարար վարձատրություն, խնայողությունների և սեփականության պաշտպանություն.

3. Սոցիալական անվտանգություն՝ արժանի կարգավիճակ հասարակության մեջ, ինչպես նաև անվտանգության վերոհիշյալ առաջին երկու տեսանկյունների պաշտպանությունն երաշխավորող հասարակական ինստիտուտներ.

4. Էթնոմշակութային անվտանգություն՝ որպես անհատի կողմից նույնականացվող էթնոսների և մշակույթների պահպանման և ազատ զարգացման հնարավորություն.

5. Արժանապատվության անվտանգություն՝ որակական ցուցանիշ, որը ցույց է տալիս, որ ժողովրդավարական հասարակության մեջ ազատ անհատի համար անվտանգության արժեքը կարող է ունենալ ոչ պակաս նշանակություն, քան ինքն՝ անվտանգությունը: Եթե անվտանգության համար հարկավոր է վճարել ստորացմամբ, համոզմունքներից հրաժարվելով և անհատականության ճնշմամբ, ապա այդ հասկացությունը ձևախեղվում է՝ դառնալով խիստ կենսաբանական, տեսակային կատեգորիա»¹⁸:

2000 թվականին լույս տեսավ ՌԴ «Ազգային անվտանգության հայեցակարգի» նոր խմբագրությունը, որտեղ Ռուսաստանի ազգային անվտանգությունը սահմանված է որպես. « Ռուսաստանի

¹⁸ Коновалов А.А. *Նշված աշխատությունը, էջ՝ 271-րդ.*

Դաշնությունում կենսագործունեության բոլոր բնագավառներում անձի, հասարակության և պետության *(ակնհայտ է անվտանգության ապահովման սուբյեկտների առաջնայնությունը - հեղինակների կողմից)* ապահովման տեսակետների համակարգ»:

ԵԱՀԿ-ի 1999 թվականի Եվրոպական անվտանգության խարտիայում ասվում է. «Մենք նորից հաստատում ենք, որ մարդու իրավունքների և ազատությունների, ժողովրդավարության և օրենքի գերակայության նկատմամբ հարգանքը կենտրոնական տեղ է գրավում ԵԱՀԿ-ի անվտանգության համապարփակ հայեցակարգում» (կետ 19-րդ):

Այսպիսով, դոկտրինալ, ազգային և միջազգային մակարդակներում անվտանգության բնագավառում անձի շահերի հաշվառման հարցում ընդհանուր առմամբ գոյություն ունեն համաձայնեցված մոտեցումներ: Անհատի անվտանգությունն ապահովում են երեք հենարաններ՝ մարդասիրական *(անմիջականորեն մարդկային, անձնական)*, սոցիալտնտեսական և ռազմաքաղաքական: Տվյալ տերմինաբանությունը լիովին համապատասխանում է 1999 թվականի ԵԱՀԿ-ի եվրոպական անվտանգության խարտիայի հայեցակարգին. «Մենք կառուցելու ենք մեր հարաբերությունները ընդհանուր և համապարփակ անվտանգության հայեցակարգի համապատասխան, ղեկավարվելով իրավահավասար գործընկերության, փոխհամաձայնության և թափանցիկության սկզբունքներով: Յուրաքանչ-

յուր մասնակից-պետության անվտանգությունն անբաժան կերպով կապված է մյուսների անվտանգության հետ: Մենք դիտարկելու ենք անվտանգության մարդկային, տնտեսական և ռազմաքաղաքական չափումները մեկ ընդհանուր ամբողջականության մեջ» (կետ 9-րդ):

Դիշտ է, Խարտիայի տեքստում խոսվում է ոչ թե անձի անվտանգության հենարանների, այլ անձի անվտանգության չափումների և դրանցով միջնորդավորված հասարակության և պետության պաշտպանվածության ապահովման մասին: Այդպիսի ապահովման համար անհրաժեշտ հիմք կարող է հանդիսանալ և պետք է հանդիսանա մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների ինստիտուտը: Տվյալ համատեքստում ակնհայտ է իրավունքի երկու սուբյեկտների՝ անհատի և պետության փոխադարձ կախվածությունը, ավելին, ակնհայտ է նրանց իրավաենթակայության ճանաչման մակարդակների մերձեցումը, որն արտահայտվում է այսպես կոչված հարաբերակցվող իրավունքների և պարտականությունների համակարգում: Անհատը, որտեղ էլ այն գտնվի, ունի իր իրավաենթակայության ճանաչման *(Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, Հոդված 6-րդ, 1948թ., Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային պակտ, Հոդված 16-րդ, 1966թ.)*, պետության կողմից իր՝ մարդու, բնական բնույթ կրող, իրավունքների և ազատությունների ճանաչման, իր քաղաքացիության կոնկրետ պետության կողմից, իր՝ մարդու և

քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների ողջ համալիրի ճանաչման իրավունք, նա ունի անվտանգ զարգացման իրավունք այն երկրի շրջանակներում, որտեղ անձն՝ այլ անհատների հետ միասին, հանդես է գալիս որպես այդ պետության ինքնիշխանության կրող և իշխանության միակ աղբյուր, իսկ այդ իրավունքների կատարման և իրացման մեջ այսպես թե այնպես ներգրավված պետություններն ունեն այդ իրավունքներին համապատասխան պարտականություններ: Եվ հակառակը, պետություններն իրավունք ունեն ապահովելու անհատների կողմից օրենքների և այլ նորմատիվ իրավական կարգավորման պահանջների կատարումը և այդ պատճառով հայտնվում են այդ իրավունքներին համապատասխան պարտավորություններ, արդեն՝ հենց տվյալ անհատի համար (*«Յուրաքանչյուր ասպատրիդ ունի պարտականություններ այն երկրի նկատմամբ, որտեղ նա գտնվում է, որի կապակցությամբ, մասնավորապես, նա պետք է ենթարկվի օրենքներին և որոշումներին, ինչպես նաև հասարակական կարգի պահպանման համար ձեռնարկվող միջոցներին»*, *Ապատրիդների կարգավիճակի մասին կոնվենցիա, Հոդված 6-րդ, 1954թ.*):

Ժողովրդավարական պետությունների ներքին իրավունքն ակնհայտորեն մարդակենտրոն միտումներ ունի: Միջազգային իրավունքն իր զարգացման երկարատև ժամանակահատվածում նույնպես դրսևորում է նման միտում՝ զնալով ավելի մեծ նշանա-

կություն տալով մարդու շահերի և իրավունքների ապահովմանը: Անցյալի գիրկն է անցնում մարդուն՝ որպես իրավունքի օբյեկտ և ոչ թե սուբյեկտ որակումը: «Նույնիսկ ոչ վաղ անցյալում, մարդը դիտարկվում էր որպես միջազգային իրավունքի օբյեկտ: 1930 թվականին Միջազգային իրավունքի օրինակարգավորմանը նվիրված Հաագայի կոնֆերանսի ընթացքում ներկայացված զեկույցներից մեկում ասվում էր, որ անհատները հանդիսանում են միջազգային իրավունքի ոչ թե սուբյեկտներ, այլ՝ օբյեկտներ»¹⁹:

Ակադեմիկոս Բ. Ս. Ներսիսյանցի կողմից մշակված և ներկայացված ազատական-իրավական (*լիբերտար-իրավական*) հայեցակարգում իրավունքի ժամանակակից ըմբռնումը հիմնվում է ձևական հավասարության սկզբունքով արտահայտված մարդակենտրոն մոտեցման վրա: Համաձայն տվյալ հայեցակարգի, նշված սկզբունքը իրենից ներկայացնում է իրավունքի՝ միմյանցից անբաժանելի էական հատկանիշների կարգավորման համընդհանուր հավասար չափանիշներով ազատության և արդարության համակցություն: «Իրավունքի երեք էական հատկանիշների այս եռամիասնությունը (*ձևական հավասարության սկզբունքի երեք քաղադրիչները*) կարելի է բնութագրել որպես միասնական սուբստանցիայի երեք մոդուս, որպես միասնական իմաստի՝ միմյանց փոխարինող,

¹⁹ Лукашук И.И. Концепция права международной ответственности // Государство и право, №4, 2003, ст. 85.

երեք փոխկապակցված և միմյանց ենթադրող մեծություններ, որոնցից ոչ մեկն առանց մյուսի (*մեկ հատկանիշն՝ առանց մյուս հատկանիշների*) չի կարող գոյություն ունենալ: Իրավունքին բնորոշ համընդհանուր հավասար չափանիշը՝ ազատության և արդարության հենց հավասար չափն է, իսկ ազատությունը և արդարությունն առհնարին են առանց հավասարության (*ընդհանուր հավասար չափանիշի*) և դրանից դուրս»²⁰:

Իրավունքի նման ըմբռնման կենտրոնում և միջուկում մարդու իրավունքներն ու ազատություններն են: Ազատական-իրավական հայեցակարգի ձևական հավասարության սկզբունքի բոլոր երեք հատկանիշները՝ կարգավորման չափանիշը, ազատությունը և արդարությունն իրենց արտահայտությունն են գտնում մարդու իրավունքների և ազատությունների մեջ, առանց որոնց հնարավոր չէ նրանց գործնական իրականացումը և արդյունավետ զարգացումը: Մարդու իրավունքներում արտահայտված է ազատության չափը: «Ազատության ձևական ամրագրման շրջանակներում իրականացվում է անձի ինքրորոշումը, հաստատվում են պայմաններ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալալիստիկային կյանքի տարբեր բնագավառներում սոցիալական բարիքներից իրապես օգտվելու

²⁰ Нерсисянц В.С. Основные концепции права и государства в современной России. Материалы «круглого стола» в центре теории и истории права и государства ИГП РАН // Государство и право, №5, 2003, ст. 6.

համար»²¹: Ներպետական իրավունքում մարդու իրավունքներին ընդունված է մոտենալ համալիր դիրքերից, երբ այդ իրավունքների առանձին տարատեսակները, իրենց հանրագումարում, ձեռք են բերում համակարգային բնույթի հատկանիշներ: Մարդու իրավունքների և ազատությունների համալիրի մեջ մտնում են անձնական, քաղաքական և սոցիալտնտեսական իրավունքները և ազատությունները: Անհրաժեշտ է նշել, որ իրավունքների և ազատությունների նմանօրինակ բաժանման և միաժամանակ դրանց համալիր և համակարգային ընկալման համար հիմքերը դրվել են այսպես կոչված Մարդու իրավունքների միջազգային օրինագծում (*Համընդհանուր հռչակագիր, 1948թ. և Միջազգային պակտեր, 1966թ.*):

Անձնական իրավունքները որոշում են մարդու ազատություններն՝ իր անձնական կյանքի բնագավառում, նրա իրավաբանական պաշտպանվածությունն՝ անօրինական բնույթի ցանկացած միջամտություններից: Անձնական իրավունքներն են՝ կյանքի, անձնական անձեռնմխելիության իրավունքը, հարգված լինելու, պատվի և արժանապատվության պաշտպանության և խղճի ազատության իրավունքները:

Քաղաքական իրավունքները պատկանում են միայն պետության քաղաքացիներին և կարող են իրացվել նրանց կողմից միայն տվյալ պետության շրջանակներում: Դրանք արտացոլում են

²¹ Лукашева Е.А. Теория права и государства. М., 1995, ст.235.

անհատի՝ պետության քաղաքական կյանքում մասնակցություն ունենալու հնարավորությունները (*քաղաքական միավորումներին մասնակցելու իրավունք, ցանկացած պետական պաշտոններ զբաղեցնելու համար հավասար պայմաններ ունենալու իրավունք, համաժողովրդական քվեարկությունների (հանրաքվեների) մասնակցության իրավունք և այլն*)։ Կարևոր է, որ «քաղաքական իրավունքները հանդիսանում են քաղաքացու մնացած բոլոր իրավունքների իրացման պարտադիր պայմանը (ընդգծված է *հեղինակների կողմից*), քանի որ նրանք կազմում են ժողովրդավարության համակարգի հիմքը և հանդես են գալիս որպես իշխանության նկատմամբ վերահսկողության միջոց»²²։

Սոցիալտնտեսական իրավունքներն իրենց բարձրագույն նպատակներով կոչված են մարդու համար ապահովելու արժանապատիվ կենսական մակարդակ (*աշխատանքի, սոցիալական ապահովության, ազատ ձեռնարկատիրության, մասնավոր սեփականության և այլ իրավունքներ*)։

Եթե անցկացնենք զուգահեռներ և համեմատենք «անվտանգության չափում» և «մարդու իրավունքներ և ազատություններ» հասկացությունները, ապա ակնհայտ կդառնա այն հետևությունը, որի համաձայն անվտանգությունը, որպես մարդու բոլոր չափումներով պաշտպանվածության վիճակ, կարող է ապահովվել միայն,

²² Лыкашева Е.А. Նշված աշխատությունը, էջ՝ 239-րդ։

եթե դրա իմաստավորումը և արդյունավետ ձեռքբերումը կատարվի մարդու իրավունքների և ազատությունների ճանաչման, պաշտպանվածության և երաշխավորվածության ճանապարհով։ Մարդու իրավունքների նշված բաղադրիչների ապահովման և անհատի անվտանգության ապահովման բնագավառում իրական պայմաններ ստեղծելու համար գլխավոր պատասխանատվությունը կրում է պետությունը։ Այս ամենը խոսում է մարդու և պետության միջև փոխվստահելի հարաբերությունների անհրաժեշտության մասին, հատկապես այն դեպքում, երբ նրանց միջև կարող է ձևավորվել հաստատուն իրավաքաղաքական կապ (քաղաքացիություն), առավել ևս՝ եթե այն արդեն գոյություն ունի։ Ի՞նչ է նշանակում «հարաբերությունների փոխվստահություն»։ Պետությունների միջազգային-իրավական համագործակցության շրջանառության մեջ գտնվող տերմինաբանությունը (*պետությունների միջև փաստաթղթերի և միջազգային շատ կազմակերպությունների, օրինակ՝ ԵԱՀԿ-ի, գործունեության նկատմամբ վստահության ամրապնդման միջոցներ*) կարող է տարածվել նաև պետության և անհատի միջև շփման ներքին պրակտիկայի վրա։ Անվտանգության (*ըստ ԵԱՀԿ-ի մարդկային (մարդասիրական), սոցիալտնտեսական և ռազմաքաղաքական բնույթի*) չափումների ու մարդու իրավունքների և ազատությունների (*համապատասխանաբար անձնական, սոցիալտնտեսական և քաղաքական*) միջև նշված կապը դրսևորում է քվադրա-

անհամապատասխանություն: Եթե անձնական, սոցիալադաքական իրավունքների և ազատությունների ու մարդկային (*մարդասիրական*) և սոցիալոնտեսական անվտանգության չափումների միջև հայելային և, այդ պատճառով, համապատասխանող կապն ակնհայտ է, ապա կասկածներ են առաջանում կոնկրետ պետության քաղաքացիների քաղաքական իրավունքների և ռազմաքաղաքական անվտանգության չափման այդ նույն հայելային համապատասխանության առկայության կապակցությամբ:

Նշվեց, որ պետությունների միջազգային համագործակցության ռազմաքաղաքական վախճանագրության ոլորտում լայնորեն կիրառվում է «վստահության ամրապնդման միջոցներ» հասկացությունը: Երեկվա թշնամիները, փորձելով գտնել շփման ընդհանուր եզրեր, հաղթահարելով իրենց միջև գոյություն ունեցող անվստահության վիճակը, ուղիներ են փնտրում երկկողմանի համագործակցության ամրապնդման միջոցների սահմանման և կոնֆլիկտային ներուժի հաղթահարման համար: Ներպետական պրակտիկայում դա պակաս կարևոր չէ, բայց արդեն՝ անհատ-պետություն երկխոսության մեջ: Հետխորհրդային հանրապետությունների պետաիրավական պրակտիկայում հատկապես նկատելի են անհատի և պետության միջև անվստահության դրսևորման, իրավունքի երկու սուբյեկտների միջև որոշակի հեռավորության առկայության դեպքերը: Ընդ որում տվյալ իրավիճակը հնարավոր է երկու դեպքերում.

1. երբ անհատն ու պետությունն արդեն վաղուց կապված են հաստատուն բնույթի իրավաքաղաքական հարաբերություններով,

2. երբ անհատը և պետությունը այդ հարաբերություններով կապված չեն, բայց գոյություն ունեն որոշակի նախադրյալներ և բարենպաստ պայմաններ այդպիսի հարաբերությունների համար:

Հարկավոր է ուշադրությունը կենտրոնացնել երկրորդ դեպքի վրա, քանի որ այն բացահայտորեն ցույց է տալիս նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ից վտարված բոլոր այն անձանց իրավունքների ոտնահարումը, որոնց անձնական իրավական կարգավիճակը մինչ այժմ անորոշ է:

Ներպետական մասշտաբներով անհատի քաղաքական իրավունքների ճանաչումը, պահպանումը, պաշտպանությունը և երաշխավորվածությունը պետք է ունենա միևնույն նշանակությունը, ինչպիսին պետության համար ունի նրա անվտանգության ռազմաքաղաքական բաղադրիչը: Ուստի, համոզված կարելի է փաստել, որ պետությունը պարտավոր է անհատի հետ գտնել կառուցողական երկխոսության ուղիներ, ինչպես նաև անհատի և իշխանության միջև վստահության ամրապնդման միջոցներ: Ակնհայտ է նաև, ցանկացած հակամարտության լուծմանը համալիր մոտեցում ցուցաբերելու հանգամանքի բացառիկ կարևորությունը, երբ հաշվի են առնվում «անվտանգություն» հասկացության բոլոր տեսանկյուններն ու

«մարդու իրավունքներ և ազատություններ» հասկացության ողջ համալիրը:

Ղարաբաղյան հակամարտության լուծման կապակցությամբ կողմերի դիրքորոշումների քաղաքական և տնտեսական անհամապատասխանությունը, ինչպես նաև նրանց իրավական հավակնությունների տարբեր փաստարկումները հանդիսանում են միջազգային հարաբերությունների պետականակենտրոն, ավանդական ընկալման թերաթեքության, միջազգային իրավունքի սկզբունքների և նորմերի դոգմատիկ (*դավանաբանական*) ընկալման արդյունք, հատկապես պետությունը՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ ճանաչելու իրավական-միջազգային ինստիտուտի ոլորտում, իսկ ընդհանուր համատեքստում, այն փոխհամաձայնություն փնտրելու գործընթացում մասնակցող կողմերի թերի սուբյեկտային կազմի արդյունք է²³:

Անշուշտ էական է հակամարտության քաղաքական և տնտեսական իմաստավորումը, ինչպես նաև նրա լուծման աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական սկզբունքների կառուցումը, սակայն, ակնհայտորեն բավարար չեն ղարաբաղյան հակամարտության վերջնական կարգավորման համար, ինչն հաստատվել է 11-ամյա պրակտիկայով: Այդ պատճառով իրավական մոտեցման

արդյունավետ կիրառման միակ իրական տարբերակ է հանդիսանում վերադարձն ազգային և միջազգային իրավունքի մարդակենտրոն սկզբունքներին և նորմերին: Մինչդեռ ժամանակ, միայն այս մոտեցումն է, որ առանց էթնիկ պատկանելության հատկանիշով տրվող նախապատվության կամ սահմանափակման ունակ է վերականգնելու բնակչության այն մասի օրինական իրավունքները, որն առավել շատ է տուժել հակամարտությունից:

Այս ամենին հնարավոր չէ հասնել առանց գործընթացում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության, որպես միակ և միաժամանակ անվտիսարինելի կողմի, իրավահավասար ու, շատ առումներով, որոշիչ դիրքերով իրական ներգրավման: Հատկապես այսպիսի իրավական մոտեցումը՝ հիմնված կողմերի համար անվիճարկելի սկզբունքի վրա (*այն չի էլ կարող վիճարկվել, ելնելով կողմերի համար ներկայումս գոյություն ունեցող պայմաններից*), այն է՝ մարդու իրավունքների ճանաչում և պաշտպանություն, կարող է կիրառվել որպես հակամարտության աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական կարգավորումն ապահովող գործիք: Իրավական մոտեցումը հնարավոր է, սակայն այն կարող է հանգեցնել այս կամ այն լուծման միայն մեկ դեպքում, երբ այս կամ այն հարցում կողմերն իրենց «կորուստները» նվազագույն համարեն:

²³ Минасян С. НКР в системе «непризнанных государств» // Голос Армении, 15.02.2005.

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՌԱԶՄԱԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՐԱԴԻԻՉԸ

Եթե իրավական բլոկը հակամարտության լուծման իրական նախադրյալներ և միտում ունի հակամարտությունից առավելագույն չափով տուժած անձանց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության իմաստով, ապա ռազմաքաղաքական բաղադրիչի մասին, ամենայն հավանականությամբ, կարելի է խոսել «կարգավորում» հասկացության դիրքերից: Վերջինս բխում է տարածաշրջանում և դրանից դուրս իրավիճակի զարգացումից, հակամարտության մեջ և նրա շուրջ դերակատարների «թուլացումից» և «ուժեղացումից», ընդհանուր առմամբ ռազմաքաղաքական միջոցների կատեգորիայի բաղադրատարրերի շարժունակությունից, մարդու՝ նրա իրավունքների և ազատությունների նկատմամբ իդեալում արժեքային մոտեցում արտահայտող առավել հիմնարար և, այդ պատճառով, առավել մնայուն իրավական կատեգորիաների համեմատությամբ: Իրավական և ռազմաքաղաքական միջոցների միջև նշված տարբերությունը չպետք է մեկնաբանվի իրավունքի՝ քաղաքականությունից մեկուսանալու իմաստով, այն միայն անհրաժեշտաբար ցույց է տալիս էության (*իրավաքաղաքական կարգավորման*) միջոցով պատշաճին (*իրավական լուծման*) ձգտելու սկզբունքը:

Ղարաբաղյան հակամարտության ռազմաքաղաքական բաղադրիչն իր մեջ կրում է տարածաշրջանում կողմերի անվտանգության հաստատման ու պահպանման և շահերի պաշտպանվա-

ծության վառ արտահայտված անհրաժեշտություն: Այդ առումով Դաշտային Ղարաբաղի տարածքը, որի վրա գործում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ենթադատությունը, անվտանգության շատ կարևոր գործոն է հանդիսանում: Տվյալ պնդումը չի նշանակում այդ տարածքների բացառիկություն՝ միայն անվտանգության և կայունության պահպանության տեսանկյունից: Սակայն այն դեպքում, երբ Ադրբեյջանի համար ղարաբաղյան հակամարտության մարդասիրական և իրավաքաղաքական չափումները որոշիչ չեն, երբ քաղաքական և իրավական նախաձեռնություններն ակտիվորեն հռչակվող ռևանշիստական և ռազմամոլ գաղափարների ֆոնի վրա համարժեքորեն չեն ընկալվում ադրբեյջանական ղեկավարության կողմից, չի կարելի թերագնահատել Դաշտային Ղարաբաղի տարածքների նշանակությունն՝ ոչ միայն որպես Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անվտանգության և նրա զարգացման կարևորագույն տարր, այլև՝ որպես ռազմական գործողություններ չվերսկսվելու նախապայման: Մրանից բացի, դրանք ապահովում են անվտանգության պայմաններ ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ներկայիս բնակչության, այլև մեր կողմից վերևում քննարկվող բոլոր կատեգորիաների անձանց (*փախստականների և ՆՏԱ-ի, նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի քաղաքացիների*) համար, որոնք մոտ ապագայում կարող են դառնալ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության քաղաքացիներ և բնակվեն այդ տարածքներում:

Սա, առաջին հերթին, թելադրվում է Ադրբեջանի արագ ռազմականացմամբ և նրա ղեկավարության կողմից հակամարտության ուժային լուծմանը նախապատրաստվելով: Ընդ որում, Ադրբեջանի ռազմականացումը տեղի է ունենում ԵՍՁՈՒՊ-ի (*Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագիր*) կողմից նախատեսված և ընդունված սպառազինման և ռազմական գործունեության վերահսկողության գործառնությունների և մեխանիզմների մասով Ադրբեջանի կողմից ստանձնած բոլոր միջազգային պարտավորությունների կոպիտ խախտումներով: Օրինակ, տարօրինակ պատկեր է նկատվում վերջին բոլոր տարիների ընթացքում սպառազինությունների հիմնական տեսակների քանակության առումով, որի մասին հայտարարվում է ԵՍՁՈՒՊ-ով նախատեսված Ադրբեջանի ամենամյա զեկույցներում: Եթե, Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողությունների ավարտից հետո առաջին տարիներին Ադրբեջանի կողմից հայտարարված տանկերի, ռազմական զրահամեքենաների (ՌԶՄ) և հրետանային համակարգերի քանակությունը գերազանցում էր նրա քվոտայի առավելագույն թույլատրելի մակարդակները, ապա վերջին տարիներին Բաքուն հայտարարում է ճիշտ այնքան, որքան նրան թույլատրվում է ունենալ Սովորական սպառազինությունների և տեխնիկայի ազգային սահմանային մակարդակների արձանագրությամբ և համաձայն այն սահմանափակման, որը հաստատել է ԵՍՁՈՒՊ-ն, ընդ որում՝ չիրականացնելով ռազմա-

կան տեխնիկայի որևէ կրճատում: Այսպիսով, բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ Ադրբեջանն իրականում նշանակալիորեն գերազանցում է ԵՍՁՈՒՊ-ի կողմից սահմանափակված սպառազինության և տեխնիկայի (ՍՏՍՊ՝ *Սպառազինությունների և տեխնիկայի սահմանափակող պայմանագրեր*)²⁴ քանակությունը: Ինչպես խոստովանում են նույնիսկ իրենք՝ ադրբեջանական հետազոտողները. «Քանի որ այդ Պայմանագիրը (ԵՍՁՈՒՊ-ը-*հեղինակների կողմից*) հաստատում է խիստ սահմանափակումներ Ադրբեջանի զինծառայողների, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի առավելագույն թվաքանակի նկատմամբ, ապա այն ստիպված է թաքցնել իրական թվերը»²⁵: Պաշտոնապես Ադրբեջանը դա բացատրում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հետ սահմանամերձ շրջաններում տեղակայված իր քանակի ստորաբաժանումների սպառազինման մասին²⁶ տեղեկատվություն տրամադրելու անհնարինությամբ: Բացի այդ, քանի որ ՌԶՄ-ի քանակությունն Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերում համաձայն ԵՍՁՈՒՊ-ի սահմանային ազգային մակարդակների (ՍԱՄ) սահմանափակվում է 220 միավորով, ապա համար-

²⁴ *Տև*՝ Минасян С. Военно-технические аспекты региональной безопасности и проблемы контроля над вооружениями на Южном Кавказе // Регион, № 2 (6). Ереван, 2005.

²⁵ Юнусов А. Азербайджан: в ожидании перемен под бременем истории // Кавказ: вооружен и разобщен / Под ред. Матвеевой А., Хизкока Д. Saferworld, ЦАСТ: Лондон – Москва, Февраль 2004, с. 69.

²⁶ Lachowski Z. Arms Control in the Caucasus // Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia. SIPRI: Stockholm, 2003, с. 34-36.

յա 200 միավոր Ռ-ՁՄ Աղբբեջանի պաշտպանության նախարարությունից փոխանցվեց երկրի ներքին և սահմանապահ զորքերին, որպեսզի «թղթի վրա» իջեցվի կանոնավոր զորքերում գտնվող տվյալ տեխնիկայի քանակությունը և ձևականորեն ապահովվեն այդ երկրի կողմից պայմանագրով իր վրա վերցրած պարտականությունները: Սույնով, իրականում, ըստ Հայաստանի Զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ-գնդապետ Միքայել Հարությունյանի՝ Աղբբեջանի ներկայիս ռազմականացման մակարդակը հասել է այնպիսի աստիճանի, որ այժմ այն ունի թույլատրվածից 1,5-2 անգամ ավելի տանկեր և Ռ-ՁՄ-ներ, 2-2,5 անգամ ավելի հրետանային համակարգեր և այլն: Բնական է, որ այսպիսի իրավիճակում, երբ միջազգային հանրությունը չի կարողանում գործարկել իրական հակազդեցության մեխանիզմներ սպառազինման վերահսկողության բոլոր նորմերն ու գործառնությունները խախտող Աղբբեջանի խորացող ռազմականացման դեմ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ստիպված է ինչ-որ ձևով ինքը հավասարակշռել կողմերի միջև ձևավորված ռազմական ներուժի անհամաչափությունը, հաշվի առնելով իրենց սոցիալտնտեսական, ժողովրդագրական և այլ ցուցանիշների անչափակցելիությունը:

Ստեղծված պայմաններում ռազմաքաղաքական հաշվեկշիռը կարելի է բնութագրել որպես հակադիր ուժերի որակական-քանակական հավասարություն, որտեղ խիստ տեխնիկական ցու-

ցանիշների կողքին կարևոր դեր է խաղում աշխարհագրական գործոնը և պաշտպանական գործողությունների համար Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սահմանների ներկայիս հարմար ուրվագիծը, որը միաժամանակ հանդիսանում է կողմերի ռազմական շփման գիծը: Բնական է, որ Աղբբեջանի զինված ուժերի ռազմական տեխնիկայի և անձնակազմի քանակական գերազանցությունը հակակշռվում է Հայաստանի զինված ուժերի (*որպես ԼՂՀ-ի ժողովրդի անվտանգության հիմնական երաշխավորի*) և Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանության բանակի որակական գերազանցությամբ (*այսինքն՝ մարտունակությամբ*): Միևնույն ժամանակ հարկավոր է հաշվի առնել ինչպես սպառազինման տարբեր տեսակների և համակարգերի հարաբերակցությունը, այնպես էլ դրանց արդյունավետ կիրառման հնարավորությունը ռազմական հակամարտության հնարավոր վերսկսման ժամանակ: Աղբբեջանի հարձակողական սպառազինության գերազանցությունը ռազմական տեսանկյունից հակակշռվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության զինված ուժերի ներկայիս պաշտպանական դիրքերի օպտիմալությամբ: Ինչպես նշում են ռազմական հեղինակավոր փորձագետները. «Որակական-քանակական հավասարության այս համակարգը բավականին հաստատուն է արտաքին և ներքին ներազդեցությունների նկատմամբ, այսպես. կողմերից մեկի զինված ուժերի թվաքանակի կամ ռազմական տեխնիկայի քանակության պարզ ավելացումն,

օրինակ, երկու անգամ, որակական-քանակական չափանիշի առումով կաճի պակաս, քան երկու անգամ»²⁷: Այլ կերպ ասած, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության բանակի պաշտպանական դիրքերի ներկայիս կառուցվածքը թույլ է տալիս վերացնել կամ հակակշռել տարածաշրջանային անվտանգության համար այն վտանգը, որը ստեղծում են Ադրբեյջանի կողմից սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի չվերահսկվող զանգվածային գնումները: Հակամարտության վերսկսման հնարավոր նախաձեռնողի համար, որպիսին կարող է լինել Ադրբեյջանը, ռազմական գործողություններ սկսելու դեպքում աճում է հնարավոր կորուստների ծավալը, ինչը հանդիսանում է նրա զսպվածության իրական հիմնապատճառը: Սույնով, բարձրանում է Դաշտային Ղարաբաղի տարածքների նշանակությունը Ադրբեյջանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հակամարտության գծում անվտանգության և կայունության գործոնի տեսանկյունից:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կենսունակության և անվտանգության տեսանկյունից, Դաշտային Ղարաբաղը կարևորագույն գործոն է հանդիսանում նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ ընդհանուր սահմանի առկայության առումով:

²⁷ Кенжетаев М. Оборонная промышленность Республики Армения // Экспорт вооружений, №3, 1997, ст.7-11.

Կարիք չկա առանձնահատուկ շեշտելու, թե Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության անվտանգության և հետագա նորմալ զարգացման համար ինչպիսի նշանակություն ունի անկլավայնության և տնտեսական մեկուսացվածության հաղթահարման այլընտրանքային տարբերակի առկայությունը:

ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ՝
ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՐԿԵՆՈՍՈՒԹՅԱՆ

1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ի Անկախության հռչակագրով հայտարարված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը իր օրինականությունը ստացավ 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեի միջոցով՝ իշխանության միակ աղբյուրից և ինքնիշխանության միակ կրողից՝ ժողովրդից, ինչը պաշտոնապես հաստատեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ազգային ժողովի 1992 թվականի հունվարի 6-ի Պետական անկախության մասին հռչակագրով: Նրա կազմավորման լեգիտիմությունն ինչպես նախորդող խորհրդային օրենսդրության դիրքերից, այնպես էլ միջազգային իրավունքի սկզբունքների և նորմերի տեսանկյունից՝ անվիճարկելի է: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն ստեղծվել է ոչ թե նախկին ԼՂԻՄ-ի շրջանակներում և սահմաններում, այլ իր սեփական տարածքային հիմքի վրա, որն ընդգրկում է ինչպես նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքը, այնպես էլ դրա հարակից պատմական հողերը: ԼՂԻՄ-ը ստեղծվել էր 1921 թվականից հետո Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից արհեստականորեն սահմանափակված անօրինական տարածքային շրջանակներում և մինչև 1988 թվականը ենթարկվել է վերջինիս կամայականություններին²⁸: Ինքը՝

²⁸ Ռուսաստանի կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության Կովկասյան բյուրոն իր՝ 1921 թվականի հուլիսի 5-ի հայտնի որոշմամբ վճռեց. «Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբ. ԽՍՀ-ի սահմաններում, տալով նրան լայն մարզային ինքնա-

ԼՂԻՄ-ը, Ադրբ. ԽՍՀ-ի պետություն կազմավորող ազգության իրավունքների պետական իրավական ձևավորման տեսանկյունից իրենից ներկայացնում էր անհասկանալի կազմավորում: Խորհրդային նմուշի ինքնավարությունը՝ նույնիսկ պետությանը նման կազմավորում չէր, այլ՝ «ազգային հակասությունների լուծման» լեյնինյան-ստալինյան ուղի: Իսկ եթե դա այդպես է, ապա ինչպես կարելի է որպես հիմք ընդունել տարածքային սահմանազատման էթնոքաղաքական այս արհեստական մոդելը, որի հետևում բացարձակապես չի երևում մարդու անձը, նրա իրավունքները և ազատությունները: ԼՂԻՄ-ը՝ ԽՍՀՄ-ի ծնունդ էր և նրա հետ էլ վերացավ:

Ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն անդրադառնում է ԼՂԻՄ-ի կեղծ-պետական գոյության փորձին ոչ թե իր պետական ինքնիշխանության տարածքային շրջանակները խորհրդային ընկալման տեսանկյունից որոշելու համար (*օրենքի աստիճանի բարձրացրած պետական կամք*), այլ՝ բացառապես յուրաքանչյուր իրական ժողովրդավարական պետությանը բնորոշ նոր

վարություն»: Սակայն, 1923 թվականի հուլիսի 7-ին «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կազմավորման մասին» Ադրբեջանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի (Ադրբ. ԿԳԿ) ընդունած դեկրետը՝ խախտելով Կովկասյան բյուրոյի որոշումը, վճռեց. «... Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից կազմավորել ինքնավար մարզ...», ինչով՝ Խորհրդային Ադրբեջանի մարմինների կամայական որոշմամբ, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզից (ԼՂԻՄ) դուրս մնացին Ղարաբաղի հարավային (Քուբաթլու, Չանգեյան, Ֆիզուլի, Չարբախ), արևմտյան (Լաչին, Քելբաջար), կենտրոնական (Խանլար, Շահումյան) և հյուսիսային (Քարխաթ/Դաշկեսան, Գետաբեկ, Շամխոր) շրջանները, չնայած, Ադրբ. ԿԳԿ-ի դեկրետի ընդունման պահին, հայերը կազմում էին դրանց բնակչության մեծամասնությունը: Մանասյան Ա.Ս., նշված աշխատությունը:

մոտեցման ներդրմանը նպաստելու համար: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության իրենքիշխանության աղբյուր և նրա իշխանության կրող է հանդիսանում նրա ժողովուրդը և ոչ թե ինչ-որ ազգային խումբ, այստեղից հետևում է, որ ժողովուրդն ինքը պետք է որոշի այն կոլեկտիվ կազմավորման պետական-իրավական ինքնիշխանության սահմանները (*խոսքը տարածքային շրջանակների մասին է*), որը ստեղծվում է իր օրինական կամքով և որը կոչված է իրականացնելու իր քաղաքական ինքնակառավարման և զարգացման ճանապարհը: Պետական-իրավական ինքնիշխանության նմանօրինակ հասկացության համար տարածքներն ինքնին նշանակալից չեն և, մարդու իրավունքներից և ազատություններից տարանջատված՝ իրենցից արժեք չեն ներկայացնում: Անհատներն՝ որպես իրավունքի սուբյեկտներ, ի դեմս պետության՝ օժտված կոլեկտիվ կազմավորման հզորությամբ ճանաչված և ապահովված իրավունքներով և ազատություններով, միավորվում են քաղաքական կազմակերպված միության մեջ, որն որոշում է իր տարածքային ձգտումները՝ պահպանելով ժողովրդավարական բոլոր գործառնությունները և ապահովելով տվյալ քաղաքական միության սահմանադրական-իրավական նորմերի ու համընդհանուր ճանաչված միջազգային իրավունքի նորմերի և սկզբունքների համապատասխանությունը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կարող է միակողմանի կարգով չորոշել 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ի

Հռչակագրի և 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի Հանրաքվեի շրջանակներից ձևականորեն դուրս մնացած տարածքների կարգավիճակը, թեև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքներն որպես նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքներ ընկալելը՝ ծայրաստիճան սխալ է: Եվս մեկ անգամ նշենք, որ պետականության և ժողովրդի ինքնիշխանության ժամանակակից ընկալման տեսանկյունից, միջազգային իրավունքի նոր սուբյեկտի լեգիտիմության ժողովրդավարական ընկալման տեսանկյունից, պետության սահմաններում բնակվող մարդու իրավունքների և ազատությունների բացառիկ ճանաչման և պաշտպանության տեսակետից ԼՂԻՄ-ն ոչ մեկին չէր պատկանում: Հակամարտության զինված դիմակայության վուլանցնելու հիմքում որպես գլխավոր աղբյուր և գլխավոր պատճառ ընկած էին մարդու իրավունքների լայնածավալ և դավադիր բնույթ կրող խախտումները, ոչ միայն առանձին անհատի (*սահմատական իրավունքների*), այլ՝ կոնկրետ տարածքում ժողովրդի գերակշռող մեծամասնության կոլեկտիվ իրավունքների խախտումը (*ինքնորոշման իրավունք, զարգացման իրավունք, անվտանգ կենսագործունեության իրավունք*): Այդ պատճառով, պետական-իրավական իմաստավորմամբ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գլխավոր նպատակը և առաքելությունը շարունակվող անարդարացի մոտեցման վերացումն է, որն արտահայտվում է Ադրբ. ԽՍՀ-ի նախկին քաղաքացիների օրինական իրավունքների սահմանափակումներով,

որոնք են՝ իրավաքաղաքական ընտրությունը, իրենց ապագա ճակատագիրն՝ իրենց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության իրական պատասխանատվությունն իր վրա վերցրած պետական կազմավորման հետ կապելու հնարավորությունը: ԼՂԻՄ-ի նախկին տարածքը *(ինքը «ԼՂԻՄ-ի տարածք» հասկացությունն իրենից, ավելի շուտ, զուտ բառային արտահայտություն է ներկայացնում, քանի որ այդ տերմինի խիստ միջազգային-իրավական ըմբռնմամբ նախկին ԽՍՀՄ-ում ինքնավար կազմավորումների համար պետական-իրավական ինքնիշխանության տարածման ոչ սահմաններ, ոչ էլ այլ ուրիշ տեսակի ուրվագծեր գոյություն չեն ունեցել, առավել ևս՝ մարզի մակարդակով: Այդ ժամանակ գոյություն ունեին միայն խորհրդային իշխանության տարբեր մակարդակների կուսակցական պատասխանատվության վարչատարածքային շրջանակներ)* Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդի ինքնիշխանության տարածման օջախն է, կետը, որտեղ միայն ինքը կարող է որոշել այդ ինքնիշխանության տարածքային շրջանակները:

Սենք խոսել ենք նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ից վտարված և այժմ երրորդ երկրներում անորոշ իրավաքաղաքական վիճակում գտնվող որոշակի կատեգորիայի մարդկանց իրավական ոտնահարվածության մասին: Նշվեցին այդ խմբի երկու հիմնական կատեգորիաները, որոնցից առաջինն՝ անմիջականորեն տեղաբնակեցվեց ՌԽԴՄՀ-ի տարածքում, բայց սույն աշխատության մեջ արդեն

նշված այս կամ այն պատճառներով, չստացավ մշտական կարգավիճակ: Երկրորդ կատեգորիան տեղավիժվել է ՀԽՍՀ, բայց հետագայում լքելով նրա իրավահաջորդին՝ ՀՀ-ն, տեղավիժվել է ՌԴ, որտեղ ներկայումս այդ մարդիկ ապրում են քաղաքացիություն չունեցող անձանց՝ ապատրիդների կարգավիճակով:

Այս երկու կատեգորիաների անձանց միավորում է իրավաքաղաքական ինքնորոշման սեփական ընտրության իրավունքի սահմանափակման և դրանից զրկման փաստը: Այլ կերպ ասած, տվյալ կատեգորիաների անձանց ոչ մի տեղ քաղաքական ընտրության իրավունք չի տրամադրվել, չի տրվել կրկին ստեղծվող հանրապետություններում անկախության և նոր սահմանադրություններ ընդունելու հանրաքվեներում ձայնի իրավունքը: Արդյունքում, նրանց ոչ քաղաքական բնույթի *(անձնական և սոցիալտնտեսական)* այլ իրավունքները նույնպես այս կամ այն աստիճանով տուժել են և չեն կարող գնահատվել որպես ամբողջովին ճանաչված կամ պաշտպանված որևէ պետության կողմից: Հասկանալի է, որ մարդիկ չեն ստացել ձայնի իրավունք, ընտրական իրավունք, քանի որ նրանք չէին հանդիսանում տվյալ երկրների քաղաքացիներ, իսկ ինչպես հայտնի է, քաղաքական իրավունքների տիրապետում են բացառապես այն անձինք, որոնք պետության հետ գտնվում են հաստատուն իրավաքաղաքական կապի մեջ:

Քաղաքացիության իրավունք (որը հանդիսանում է ոչ միայն այս կամ այն կերպ արդեն գոյություն ունեցող իրավաբաղադրական կապի տրամաբանական շարունակությունը, այլև ուղղակի նշված է միջազգային իրավունքի շատ համընդհանուր փաստաթղթերում, այն է՝ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր, Հոդված 15-րդ, 1948թ., Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային պակտ, Հոդվածներ 16-րդ և 24-րդ, 1966թ., Ապատրիդների կարգավիճակի մասին կոնվենցիա, Հոդված 32-րդ, 1954թ. և Փախստականների կարգավիճակի մասին կոնվենցիա, Հոդված 34-րդ, 1951թ.) չստանալու փաստացի հանգամանքներին նույնպես անդրադարձ եղել է արդեն տվյալ աշխատությունում: Մարդու իրավունքները և ազատությունները չեն կարող սահմանափակված լինել ինչպես ցանկացած պետության քաղաքական շահերով, այնպես էլ տվյալ պետության տարածքում ապրող մարդկանց քաղաքացիության ինստիտուտի համալիրին վերաբերող իրավունքների և ազատությունների էական մասնեբաժին հատկացնելու հարցում նրա քաղաքական կամքի բացակայությամբ: Սահմանափակումները հնարավոր են, բայց միայն, ինչպես արդեն նշվել է վերևում, այն դեպքում, երբ որոշակի բնույթի առկա իրավունքները և ազատությունները սառեցվել են համաձայն այն պայմանների, որոնք սահմանափակվում են որպես ընդհանուր սկզբունքներ (օրինակ՝ ինչպես նշված է Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատու-

թյունների պաշտպանության կոնվենցիայում, 1950թ.): Եթե որոշակի բնույթի իրավունքներ և ազատություններ (յստքը գնում է քաղաքացու քաղաքական իրավունքների և ազատությունների մասին) ընդհանրապես գոյություն չունեն, ապա այդ դեպքում խախտվում է խելամիտ ժամկետներում ցանկացած մարդու քաղաքացիություն ստանալու իրավունքն այն երկրում, որտեղ նա գտնվել է երկարատև ժամանակ և, որի քաղաքացին դառնալու իրավունքն ունի:

Աղբյ. ԽՍՀ-ի և ԽՍՀՄ-ի նախկին քաղաքացիների այս երկու կատեգորիաների համար այս իրավիճակը ձգվեց 15 տարի, որը չի տեղավորվում խելամիտ ժամկետների մեջ և շտապ կանոնավորման կարիք ունի: Միակ պետական սուբյեկտը, որն իր վրա կարող է վերցնել տվյալ անձանց իրավունքներ և ազատություններ շնորհելու իրավունքն ու պարտավորությունը, այսինքն՝ նրանց տալու իր քաղաքացիների կարգավիճակ, այս քայլից բխող քաղաքական հետևանքներով, դա Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն է: Տվյալ փաստարկումը բխում է նախ այն իրողությունից, որ հակամարտության յուրաքանչյուր կողմ անցկացրեց իր հանրաքվեն և սույնով դարձավ միջազգային հարաբերությունների և միջազգային իրավունքի սուբյեկտ (այստեղ միջազգային իրավունքի ճանաչման ինստիտուտում մենք վերանում ենք քաղաքական համատեքստից): Հանրաքվեները անցան ժամանակի միևնույն հատվածում, այն է՝ Հայաստանում 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ին, Լեռնային Ղա-

րաբաղի Հանրապետությունում՝ 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ին և Ադրբեջանում՝ 1991 թվականի դեկտեմբերի 15-ին: Մենք չենք խոսում տվյալ սուբյեկտների անկախության հռչակագրերի մասին, քանի որ կարևոր է հենց հանրաքվեի ինստիտուտը՝ որպես ժողովրդի կամքի անմիջական և առավել ժողովրդավարական արտահայտում: 1991 թվականի դեկտեմբերի 15-ին ԱՀ-ում կայացած հանրաքվեն չէր ընդգրկում 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին հայտարարված և 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ին ժողովրդի կամքով հաստատված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Մենք չենք օգտագործում «հանրաքվե տարածքներում» կամ «չընդգրկեց տարածքներ» արտահայտությունները, քանի որ ինքնիշխանության պետաիրավական տարածման հստակ ուրվագծերով տարածք (*չխոսելով արդեն սահմանների մասին*) բացարձակապես գոյություն չի ունեցել: Այդ պահին կային տարածքներ, որոնք կողմերը քիչ թե շատ արդյունավետորեն վերահսկում էին և այդ պատճառով առկա էր տարածքների «ձեռքից ձեռք» մի քանի անգամ անցնելու իրավիճակը: Այդ ժամանակ կողմերը վստահորեն կարող էին ասել միայն, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը վերահսկում է իր մայրաքաղաքի՝ Ստեփանակերտի տարածքը և նրա մերձակա տարածքները, իսկ ԱՀ-ն վերահսկում է իր մայրաքաղաք Բաքուն և, հնարավոր է, մի քիչ ավելի մեծ՝ նրա մերձակա տարածքները: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում և ԱՀ-ում տեղի ունեցած հան-

րաքվեները «միավորում» է այն փաստը, որ նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի տարածքից բռնահանված անձինք, որոնք առավելագույնս էին տուժել հակամարտությունից, չստացան դրանցում իրենց ձայնի իրավունքը, չնայած դրա պատճառներն իհարկե շատ տարբեր էին: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության և ԱՀ-ի անկախության հռչակագրերը և հանրաքվեները չէին կարող պատասխանել տարածքային հարցերին և չէին կարող որոշակիորեն նշել նորովի ստեղծվող կազմավորումների պետաիրավական ինքնիշխանության տարածման տարածությունը: Դա չի նշանակում, որ դրանց հաջորդած կողմերի միջև բաց ռազմական գործողությունները և այդ ռազմական գործողությունների առկա արդյունքները հանդիսանում են տարածքային հարցի սպառնիչ պատասխան: Դա արմատապես սխալ կլիներ, հատկապես հակամարտության իրավական իմաստավորմամբ:

Տվյալ հատվածում մեզ չի հետաքրքրում հակամարտության ռազմաքաղաքական բաղկացուցիչը և այդ պատճառով այժմ գալիս ենք կողմերի իրավական գործողությունների, նրանց իրավական համակարգերի սահմանադրական-օրենսդրական կառուցման, Սահմանադրությունների ընդունման փուլին: Նախևառաջ, Սահմանադրությունները շատ կարևոր են որպես պետության իրավաքաղաքական հիմնական փաստաթուղթ, որն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ, ուղիղ գործողություն և տարածում պետության

ողջ տարածքում: Երկրորդը, դրանց ընդունման կարգը՝ հանրաքվեն, և կարևոր է մեր հետազոտության համար:

Ժամանակակից ժողովրդավարական պետության Սահմանադրությունը հանդիսանում է նրա իրավական համակարգի հիմքը: «Սահմանադրությունն ունի հիմնադիր բնույթ, քանի որ ընդունվում է ժողովրդի կողմից կամ նրա անունից որպես ինքնիշխանության կրող և իշխանության միակ աղբյուր, իսկ դրա դրույթները կրում են առաջնային բնույթ»²⁹:

ԱՀ-ի Սահմանադրությունն ընդունվել է հանրաքվեի ճանապարհով 1995 թվականի նոյեմբերի 12-ին, այսինքն, եթե հաշվի առնենք ժամանակային գործոնը, ապա 1994 թվականի մայիսին դառարադյան հակամարտության գոտում զինադադարի համաձայնագիրը ստորագրելուց մեկուկես տարի հետո: Սահմանադրությունը տարածվում է պետության ողջ տարածքի վրա և նրա գործողությունը չի կարող կրել վիճարկելի և դիսկրետային բնույթ: Այս դեպքում հարց է ծագում. ո՞րն է, ըստ Սահմանադրության, համարվում ԱՀ-ի տարածքը՝ միջազգային իրավունքի տվյալ սուբյեկտի պետաիրավական ինքնիշխանության տարածման սահմանների առումով:

Օրինակ, Վրաստանի 1995 թվականի Սահմանադրության մեջ ասվում է, որ, նախևառաջ. «Վրաստանն ինքիշխան, միա-

նական և անբաժան պետություն է, ինչը հաստատվել է երկրի ողջ տարածքում 1991 թվականի մարտի 31-ին անցկացրած հանրաքվեով, ներառյալ՝ Աբխազական ԻԽՍՀ-ն և նախկին Հարավ Օսեթական ինքնավար մարզը...» (*Հոդված 2-րդ, մաս 1-ին*): Կամ, Մոլդովայի Սահմանադրությունը (*ընդունված՝ 1994 թվականի հունիսի 29-ին, փոփոխությունները կատարվել են 1996 թվականի հունիսի 19-ին*) նշում է, որ. «Երկրի սահմանները ամրագրված են անբակտելի օրենքով՝ պահպանելով միջազգային իրավունքի համընդհանուր ճանաչված սկզբունքները և նորմերը» (*Հոդված 3 (2) «Տարածքներ»*): Երևի անհրաժեշտություն չկա բացատրելու, թե ինչու են մատնանշվում հենց այս երկրների տարածքային նորմերը: Այս ֆոնի վրա ԱՀ-ի Սահմանադրության 11-րդ՝ «Տարածքներ» Հոդվածը շատ տեսական է, առանց կոնկրետության որևէ նշույլ: Այն հարցի պատասխանը, թե ո՞րն է համարվում ԱՀ-ի տարածքը, ինչն անմիջապես ծնում է մյուս հարցը՝ իսկ ո՞րն է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքը, անհրաժեշտ է փնտրել բացառապես իրավական դաշտում, հավասար հեռավորություն պահելով հակամարտության ռազմաքաղաքական և տնտեսական բաղադրիչների հանդեպ:

1995 թվականի ԱՀ-ի Սահմանադրությունը սահմանել է իր ինքնիշխանության տարածման շրջանակները և միայն նա է, որ մեզ համար ունի իրավական հիմք, որպես պետության ողջ տարածքի

²⁹ Енгибарян Р.В., Тадевосян Э.В. Конституционное право. М., 2002. ст. 49.

վրա իրավաբանական բարձրագույն ուժի, ուղիղ գործողության և տարածման փաստաթուղթ, ինչպես նաև որպես առավել ժողովրդավարական ճանապարհով՝ հանրաքվեով ընդունված փաստաթուղթ: Այստեղից ծագում է հաջորդ հարցը. ԱՀ-ի Սահմանադրությունը տարածվո՞ւմ է արդյոք նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի ողջ տարածքի վրա: Միանշանակորեն՝ ոչ (*առավել՝ ևս, որ ԱՀ-ն չի հանդիսանում Ադրբ. ԽՍՀ-ի իրավահաջորդը*): Այդ դեպքում. ո՞ր երկրի օրենսդրությունն է գործում ԱՀ-ի 1995 թվականի Սահմանադրությունից դուրս գտնվող տարածքների վրա: Միանշանակորեն՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենսդրությունը:

Նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի տարածքները մնացել են այնպիսին՝ ինչպիսին կային (*ելնում ենք վերջին ճանաչված կարգավիճակից*), տվյալ տարածքները փաստացի գտնվում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վերահսկողության տակ և այնտեղ գործում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենսդրությունը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, կիրառելով համապատասխան միջազգային նորմերը, կարող է իրականացնել

դրանց կիրառման իր օրինական իրավունքն ինչպես սեփական ՆՏԱ-ի, այնպես էլ նախկին Ադրբ. ԽՍՀ-ի այն հայ քաղաքացիների նկատմամբ, որոնք այժմ գտնվում են փախստականի կարգավիճակում: Այստեղ մենք կարող ենք հենվել փախստականների և ՆՏԱ-ի կարգավիճակների ժամանակավոր բնույթի ընդհանուր սկզբունքի վրա, ինչը ենթադրում է տվյալ անձանց համապատասխան մշտական բնույթի կարգավիճակի ամրագրման համար միջոցների ստեղծում՝ քաղաքացիություն տրամադրելու ձևով, ինչպես նաև տվյալ սկզբունքին համապատասխանող կոնկրետ դրույթների վրա, որոնք նշված են գործող միջազգային-իրավական ակտերում:

Այս քաղաքականության տրամաբանական շարունակությունը պետք է լինի տվյալ պահին փախստականի կամ ՆՏԱ-ի կարգավիճակ ունեցող անձանց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կողմից վերահսկվող տարածքներում որպես այդ հանրապետության լիիրավ քաղաքացի բնակվելու իրավունքը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը չպետք է հաշտվի այդ անձանց ժամանակավոր կարգավիճակի հետ, որոնք, իրենց հերթին, չեն կարող մշտապես գտնվել իրենց իրավաքաղաքական գոյության անցումային կարգավիճակում: Ընդ որում, եթե ԱՀ-ն փոխադարձ համաձայնության չի գալիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հետ վերոնշյալ հարցում, ապա Ստեփանակերտը կարող է գործել ինքնուրույն, քանի որ ԱՀ-ն չի ցանկանում հիմք ընդունել ոչ ներ-

կայիս սահմանները, որոնց շրջանակներում տարածվում է Լեռնա-
յին Ղարաբաղի Հանրապետության ենթադատությունը, ոչ Ադրբ.
ԽՍՀ-ի ժամանակ գոյություն ունեցող տարածքային տեսանկյունից
արհեստականորեն և անօրինական ճանապարհով ստեղծված
ԼՂԻՄ-ի կեղծ սահմանները (կվազիսահմանները), չի ցանկանում
բանակցություններ վարել, պարզելու համար իր կողմից հրահրված
զինված հակամարտության պատճառով առավելագույնս տուժած
անձանց իրական օգնություն ցուցաբերելու հետ կապված հարցերը
քննարկելու համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ3

ԱՆՁԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ

ՍԱՐԴՈՒ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԴՐԱՆՑ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ12

«ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ» ԵՎ «ԲՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ» ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՆԵՐԸ

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԻՍԱՍՏԱՎՈՐՍԱՄԲ27

ՍԱՐԴԱԿԵՆՏՐՈՆԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՆՁԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՈՐՊԵՍ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽԱՂԱՂ «ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՊԱՀԱՐՋԱՆԻ»

ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐ67

ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ

ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉԸ88

ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՍԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ96

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ108

Տիգրանուհի Ռուսինյան

Տիգրանուհի Ռուսինյանը ծնվել է Իրանում, 1934 թվականին: Նա Մաքևու Դավիդյանի և Աղավնի Մելիքյանի չորս զավակներից ամենակրտսերն է: Մաքևու Դավիդյանը մասնագիտությամբ շինարար էր և այդ էր պատճառը, որ ընտանիքն ապրում էր Իրանի տարբեր գավառների փոքր քաղաքներում և, ինչպես Հայաստանից դուրս ապրող շատ հայ ընտանիքներում, Տիգրանուհու ողջ հայկական կրթությունը ևս իրականացվում էր տանը: Նրա ծնողների համար շատ կարևոր էր, որ իրենց զավակները կարողանան գրել և կարգալ հայերեն, գնահատեն իրենց նախնիներին և լինեն հայրենասեր: 1954 թվականին Տիգրանուհին ամուսնացավ դոկտոր Ջոն Ռուսինյանի հետ և նրանք ունեցան երկու զավակ՝ Էդմոնդին և Կատիային: Իրանում Տիգրանուհին ձեռք էր բերել ավագ դպրոցի և ամուսնու հետ: Թեև Իրանում նա աշակցել է մանկական հիվանդանոցին՝ հոգալով երեխաների շատ կարիքները: 1971 թվականին Տիգրանուհին, ամուսնու մասնագիտական գործունեությամբ թելադրված, ընտանիքով տեղափոխվեց ԱՄՆ: Հետևելով իր ծնողների օրինակին, որոնք ողջ կյանքի ընթացքում աշակցում էին իրենց երիտասարդ հայրենակիցներին, Տիգրանուհին Լոս Անջելեսում սկսեց անդամակցել Հայկական Բարեգործական Միությանը և արդեն ավելի քան 30 տարի վերջինիս անդամն է: Մայր Հայաստան նա առաջին անգամ եղել է 1992 թվականին, որից հետո որոշել է անել հնարավոր ամենը՝ Հայրենիքին օգնելու համար: Տիգրանուհին իր երկու զավակներից խոստում է վերցրել, որ նրանք նույնպես կշարունակեն իրենց ընտանիքի այս ավանդույթը: Տիգրանուհու հովանու տակ է գտնվում Արցախի մանկապարտեզներից, ինչպես նաև Երևանի Նորք թաղամասի դպրոցներից մեկը: Նրա աշակցությամբ հրատարակվել են ուսումնական նյութեր համալսարանի համար, իսկ երկու համալսարանական՝ ստանում են կրթաթոշակ: ԱՄՆ-ում նա հովանավորում և աջակցում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արևմտյան Թեմին, ինչպես նաև Ամերիկայի Sheepfold հիմնադրամին, որը մասնավորապես զբաղվում է կանանց հիմնախնդիրներով:

Էդմոնդ Ռուսինյան

Էդմոնդ Ռուսինյանը, դոկտոր Ջոն Ռուսինյանի և Տիգրանուհի Ռուսինյանի (Դավիդյանի) երկու զավակներից ավագն է, որը ծնվել է 1956 թվականին Թեհրանում, Իրան: Այստեղ նա սովորել է Քրիստոնեական դպրոցում և հաճախել Արարատ սկստուտական կազմակերպությունը: 1971 թվականին նա ծնողների հետ տեղափոխվել է Կալիֆորնիա, ԱՄՆ: Բարձրագույն դպրոցում սովորելու ընթացքում անդամակցել է Հայկական Երիտասարդ-զական Դաշնությանը, ստացել է հայկական կրթություն և մոտիկից ծանոթացել հայկական մշակույթի հետ, ինչը նրան հնարավորություն է տվել ավելի արժևորել իր հայ նախնիներին: 1981 թվականին Էդմոնդ Ռուսինյանն ավարտել է Լոզոս Բիչ Համալսարանը: Ստանալով «Քիզենս-Ֆինանսներ» ոլորտի բակալավրի աստիճան, նա հիմնադրել է Mortgage ընկերությունը, որը ղեկավարում է առ այսօր: Հետևելով իր ծնողների և պապերի օրինակին, Էդմոնդ Ռուսինյանը ձեռնամուխ է եղել հայկական և ոչ հայկական կազմակերպությունների հովանավորության և աջակցության գործին: Նա Սուրբ Խաչ Հայ Առաքելական Եկեղեցու խորհրդի անդամ է և աջակցում է հայ երիտասարդության մի շարք խնդիրների լուծման գործընթացին: Նա մեկնեմասությամբ է զբաղվում ԱՄՆ-ում, Լիբանանում և ԼՂՀ-ում: Էդմոնդ Ռուսինյանն ամուսնացած է: Կնոջ՝ Մարինա Բերարյանի հետ, նա ծանոթացել է Լիբանանում: Նրանք ունեն երկու զավակ՝ Սևակ Ջոնը և Շանթ Նարեկը: